

DÉR ZOLTÁN

Az árny zarándoka

Életjel

MINIATŰRÖK 6.

ÉLETJEL MINIATÚRÖK 6.

Szerkeszti:

**DÉR ZOLTÁN, LÉVAY ENDRE
és URBÁN JÁNOS**

Műszaki szerkesztő:

GAJDOS TIBOR

Sajtó alá rendezte:

LÉVAY ENDRE

DÉR ZOLTÁN

Az árny zarándoka

(CSÁTH GÉZA EMLÉKE)

1969

Ez a könyv hatszáz példányban készült Csáth Géza halálának ötvenedik évfordulójára. Háromszáz számozott példányt a szerző kézjeggyével látott el.

. szám

*Te a halálé vagy, zarándoka az árnyak,
ki bátran indultál, kapudat megtaláltad
az éj felé.*

(Kosztolányi Dezső: Csáth Gézának)

A több évtizedes csönd, amely Csáth Géza örökségére borult, néhány évvel ezelőtt megtört. Válogatott novelláinak gyűjteménye, *A varázsló halála*, olyan élénk visszhangot keltett, hogy joggal hihettük: elkezdődött az író folyamatos utóélete. Aztán ez az érdeklődés elcsitult, s van okunk attól félni, hogy ismét ugyanolyan érdektelenség veszi majd körül, mint korábban, pedig jelenvalósága nem csupán néhány novella megbecsülését jelenti, hanem egy sajátos epikusi érzékenységet, illetve hajlam genezisének ismeretét. Arról az érzékenységről beszélünk, amely a Jókai és Mikszáth nevével jelölhető epikai áramlást századunk elején sokágú folyamatra bontotta.

Az uralkodó novellatípus, elsősorban Móricz jóvoltából, megújított alakban, de töretlenül őrizte a Jókai—Mikszáth vonal sajátosságait. Ebben az alaptípusban változatlanul a látvány, a történet, egy-egy ember vagy sors felől képződött a mű. A különös a normális és a természetes elemeiből formálódott, s a mesélő kedély és a poézis a szociális terhelés és lélektani elmélyülés ellenére is uralkodó sajátosság

maradt. Ez a novella elsősorban az életvarázs erejével hatott.

Vele szemben vagy vele párhuzamosan sokféle új kísérletben szélesítette színskáláját a magyar novella. Bródy buja naturalizmusa, Krúdy álomból és emlékezésből szőtt költőisége, Nagy Lajos rideg tárgyilagossága jelölhetné az elkülöníthető irányok fontosabbjait. Ilyen modern változatnak ígérkezett a fantasztikus novella is, amelynek legjellegzetesebb példáit Cholnoky Viktor, Babits, Karinthy és Csáth Géza alkotta. Persze az efféle elkülönítés inkább tendenciákat jelöl, mint mereven zárt típusokat, s a modern novella legéletrevalóbb tulajdonsága épp a különféle készségek kifuttatásának lehetősége.

Ebből a többarcúságból félreértések is adódhatnak, s kísért a veszély, hogy az a nyereség, amelyhez Csáth Géza juttatta a modern magyar novellát, ilyen félreértések áldozatául esik. Volt idő ugyanis, amikor naturalistának tartották (Bóka László), újabban viszont Franz Kafka magyar elődjeként szokás emlegetni. Egyik besorolás sem alaptalan. Az idegorvosi analízist, amellyel Csáth embereit és helyzeteit jellemezni tudta, az ábrázolás kíméletlen pontosságát, szenvtelenségét naturalista sajátoságként is föl lehetne fogni, — ha ezekben rejlene a mű értelme. Csáth Géza azonban — s erre is Bóka László figyelmeztetett — példázatos író, gyilkos objektivitása magasabb szándékot szolgál, titkot nevez meg. S gyakran olyan rejtett titkait az emberi léleknek, amelyekről a kifelé figyelő naturalizmusnak csak sejtelmei lehettek. E titkok előtti orvosi tárgyilagosság már nem a műszer tárgyilagossága, hanem az embe-

ri lét törvényeit tudó lélek magasrendű fe-
gyelme.

Ennek értéke csak nő, ha tudjuk, hogy ez a tudás álom, kék, örület, kegyetlenség borzongató és riasztó titkai fölé hajolt, s ezek láttán is meg tudta őrizni az orvosi objektivitás epikusfölényét. Jártassága a modern lélektanban, orvosi gyakorlatának sok tapasztalata nem nőtt rá novellisztikájára. Nem élt vissza az orvosi kóresetek kínálkozó bőségével, ő az emberi lényeg betegségeire figyelt. Azokra az esetekre, ferdülésekre, amelyekben a kor közérzetének diagnózisát adhatta. De ezeket aztán nem a titok előtti borzongás romantikus izgalmával, hanem a diagnosztika szemével nézte. Olyan közélről s olyan természetesen. Ez ad súlyt és erőt fantasztikumának, s ez juttatja írásait olyan jegyekhez, hogy eredetisége E. T. A. Hoffman, E. A. Poe után és Kosztolányi szomszédságában is szembeötlő tud lenni.

S ugyanilyen eredeti Kafkához mérten is. Nem is tudtak egymásról, de lényegesebb, hogy Kafka a szorongás okát a társadalom mechanizmusában találja meg, s egész szövevényét végigbetűzve tárja föl a kiszolgáltatottság rendszerét. Ezért minősülhetett több műve a fasizmus előképének. Csáth Géza is fél, de ez a félelem önmagában, az emberi lélekben érzi okait. S ezekre figyel. Arra, hogy az egyensúly látszatai mögött a betöltetlenség milyen kóros aktivitása lappang, s így figyelmeztet az embert fenyegető veszélyekre: nem a külső viszonyok tényeiben, hanem a belső hiányban érve tetten az abnormis kitörés barbár erőit, amikor az oktalannak látszó agresszivitás eseteit ábrázolja. Nem vitás,

hogyműveinek társadalmi érvénye kétségtelosebb, motivációja szegényesebb is ezáltal, mint Kafkáé, de az eset nála valóban csak emberi köreset, s nem a létezés jellegzetessége.

Csáth Géza írói világának csak egyik pólusa az a riadalom és borzongás, amelyet a lélek alvilágának ismerete ébreszt benne, a másik póluson pedig folyton az egészség, az életvágy és a remény erői dolgoztak. S e két pólus között dinamikus áramlás zajlott, s csak életpályájának korai megszakadása akadályozta meg abban, hogy ez az áramlás a maga nagy művészi lehetőségeit megteremje.

Ezt az áramlást folyton új impulzusokkal látta el sokoldalú műveltsége és érdeklődése: író volt, zeneszerző, volt érzéke a festészethez is, s egyéniségének erejére, művészi intuícióinak élességére vall, hogy szuverén kezdeményezőként lépett föl mindezekben a területeken, olykor a céhbelieket is megelőzve. Nem véletlen, hogy a Nyugatban annyira megbecsülték zenekritikáit, hogy idegorvosi tudása sokszor Kosztolányit is megihlette, hogy festői elképzeléseit később Rippl-Rónai pasztelljein látta igazolva. Joggal vallhatta tehát magát E. T. A. Hoffmann utódjának, nemcsak fantáziájuk közös járása okán, de sokoldalúsága miatt is.

Ez a gazdag tehetség azonban hajlamainak termékeny egyensúlyát hamar elvesztette. A köznapok szürkeségével szemben nem a kíméletlen szembesülést választotta megoldásul, hanem a narkózis kínálta mámort. S ezzel az író, aki mindenáron ki akart törni a maga kicsinyes nyűgeiből az álmok boldogító világába, egyre inkább az

érdektelen dolgok és a beteges képzelődés kuszaságaiba veszett. Ahogy Kosztolányi írja: nem érezte többé „az ősi tragikumot, a vágyat, mely kielégülésért kiált, és a csömört, mely a kielégülés után jelentkezik.” És ezzel voltaképpen az író terepéről átlépett a betegség terméketlen lejtőire. A kifejlés ismeretes. A kétségbeesett mentő kísérletek ellenére, hogy megszabaduljon az iszonyú szenvedéstől, a morfium végül is felőrölte idegzetét, s utolsó hónapjait már szörnyűségek közepette élte: gyötrelmes féltékenység, testet-lelket emésztő, önmarcangoló és másokat vádoló válság és elmeógyógyintézetek tortúrái között, míg nem 1919 júliusában feleségét s nem sokkal később önmagát meg nem ölte.

Az író föl villanó alakja, megjelenése a századforduló irodalmában és az a szerep, amelyet — bármennyire szeretett volna is — nem tudott végigjátszani, késztet arra, hogy az életműnek kevésbé ismert rétegeire és az életnek arra a szakaszára derítsünk fényt, amelyben, ha a csőd felől is, de közelről szemlélhető a tragikum természete s így az élet tétje is.

A DRÁMÁK TANÚSÁGA

Csáth Géza színművei fölfedezésre váró dokumentumai a kornak, s ha másért nem, Csáth Géza drámájának megértése végett érdemes velük számot vetnünk. Az olvasó — sajnos — csak egyet ismerhet közülük, *A Janikát*, mert a *Hamvazó szerdát* 1911-ben — *A Janikával* egy műsorban — bemutatták ugyan, de nyomtatásban máig nem jelent meg. S kiadásra várnak még más darabjai is, közöttük az általunk ismert *Horváték* és a *Zács Klára* is. Hogy érdemes-e kiadásra, jellemzésük után erről is nagyobb biztonsággal szólhatunk.

Maga Csáth meg volt győződve arról, hogy tehetsége a színpadi műfajokban teljesedhet ki igazán. „Nem szabad csüggednem! — írja naplójában a morfinizmussal való küzdelme közepette. — Tehetségemben bizom, és kitartással eredményt fogok elérni. Megalkudni, lemondani (egy kényelmes, szép és gazdag életről) ma semmi kedvem. Újra fogom kezdeni, tízszer és százszor, és ha kell — ezerszer. Nem szabad eltévesztenem a célt! Arra kell néznem. Még mindig látom, és előttem van az irodalmi világsiker, egy könnyű és fényesen dotált

fürdőorvosi állás szép hotelben, terasszal, fehér teniszcipő, jó szivar, finom hálószo­ba, elképesztően elegáns rendelő, könyvek. Fi­nom, nem szorgalmas, de mindig előreha­ladó irodalmi működés, zene, harmincöt éves kor körül az első opera vagy némajá­ték teljes, nagy zenekari apparátussal, München, Párizs, utazások, színdarabjaim­nak német premierjei, később gyermekek: egy-kettő. Mindaz a boldogság, ami e pilla­natban, mikor gyenge hányingerem van a mai nagy dózis következtében (3,2 cgm. morfium és 3,8 cgm. pantopon) elérhetet­lennek, soha el nem jövőnek tetszik.” (Idézi Illés Endre *A varázsló halála* 1964-es kia­dásának előszavában.)

Illés Endre a visszagyerekesedés jelét látja ebben a tervezgetésben, pedig a no­vellák meggyőző sikere után, 1911 táján Csáth Géza joggal vehette komolyan a ma­ga színpadi reményeit. Nemcsak képzelgett, — megfontolt tervek is értek benne, s be­mutatott és megírt színművei mellett föl­vázolta *Szanatórium* című vígjátéka és *Egy csók* című drámája menetét is. A *Do­rottyából* pantomim, majd opera írását ter­vezte, a *Bizánc*, a *Lótuszevők* és *A varázsló halála* szövegére operát akart komponálni (az első Herczeg Ferenc, a második Koszto­lányi, a harmadik viszont saját műve), s az *Ezeregyéjszaka* meséiből *Aladdin* címmel operettmelodramát. Tervezte a *Kisvárosi történet* című színmű, *A mai fiatalság* cí­mű erkölcsrajz, az *Eroica* című némajáték, a *Herkules hőstettei* című frivol pesti élet­kép, *A féltékeny orvos* című egyfelvonásos, a *Kispál Dani* című parasztdráma, az *Etel asszony* című bohózat és a *Stiriában, Ajk faluban* című egyfelvonásos opera megírá­

sát, dolgozott egy házassági drámán, egy vígoperán és regényeken is, de hogy ezekből mi valósult meg, egyelőre nem tudjuk.

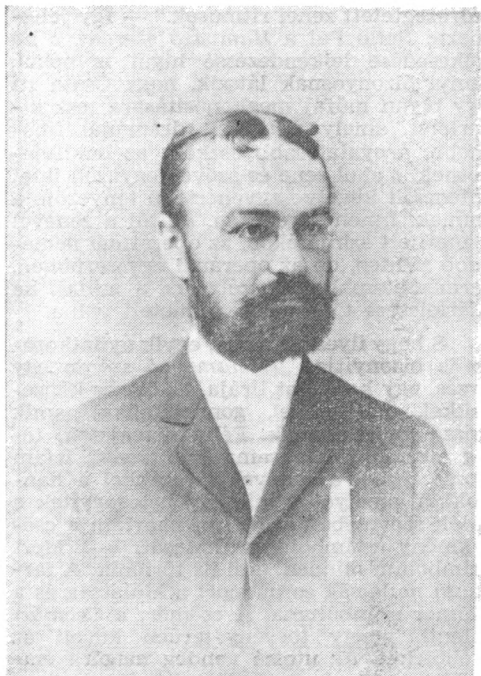
Lehet, hogy a betegség is szította ezeket a terveket, de hiba volna túlbecsülnünk ezt a föltételezést, hiszen a bemutatott műveket elismeréssel fogadta a kritika és a közönség egyaránt, s írónknak volt oka hinni, hogy akaratán és egészségén múlik a még fényesebb folytatás. „Most, hogy Csáth a színpaddal is megpróbálkozott — írta *A Janika* és a *Hamvazó szerda* bemutatójának kritikusa —, aggódo érzés támadt bennünk. Hátha nem tudja magát beleképzelni a színpad levegőjébe, hátha megbénítja tehetségét a neki idegen terület. Aggodalmunk azonban alaptalan volt. Csáth otthonosan mozog a színpadon is és szinte bravúros technikai készséggel csinálja meg műveit.” (Az Ujság, 1911. május 25.) Más bírálók több kifogással élnek, de a részletek szépségét, a kísérlet értékét valamennyi elismeri.

S joggal. Különösen áll ez *A Janikára*. A *Hamvazó szerda* szövegét nem ismerjük, de annyi a bírálatokból is kivehető, hogy a sokoldalú tehetség ebben próbálta ki öszszefogottan szépírói és zenei hajlamait.

A darab hőse hamvazó szerda hajnalán, az átdorbézolt éjszaka után narkotikus álomba merül. Azt álmodja, hogy meghalt, s koporsója előtt elvonulnak nagyszülei, szülei, kedvesei, s a lány, aki igazán szeretete. „Egy farsangutói katzenjammer bődítő álma, mámoros hangulata ez a színekben szikrázó fantasztikum. Szinte transzcendentális megjelenítése az elfarsangolt élet muzsikában zokogó szimbólumának. Nagy életörömök mementója, pezsgőgőzben,

tivornyában, szerelemben fölázztatott fiatal életek hattyúdala, sírva vigadó, halállal kacérkodó, kacagva felsíró komédia: — poézis. Egy kézzel meg nem fogható, műfajba nem gyömöszölhető valami, amit belülről szönek át a kísérő muzsika ezüstszállai, az írott betűkön, elmondott mondatokon túlréztetett zenei ritmusok.” — Így jellemezte Relle Pál a *Hamvazó szerdát*, s ha lelkesedése lelkendezéssé higul is néhol, annyi bizonyosnak látszik, hogy Csáth itt egy olyan műfaj meghonosítására tesz kísérletet, amely a beszélt drámánál finomabb, árnyalatosabb eszköze az önkifejezésnek, s ahol zene és szöveg egyazon ihlet intencióit követve egyenértékű tényezője a műnek. Innen az operán, de túl a zenével színesített színjátékon, az operettnél neme-sebb szinten, de az operánál egyszerűbben, természetesebben beszélne ez a műfaj, ha kiérlelésére Csáth képes lehetett volna.

S hogy ilyesmit akart, egyik nyilatkozata is bizonyítja: „A *Hamvazó szerda* egy érzés, egy hangulat lírája, az összes képzetekkel, emlékekkel, gondolatokkal, amik hozzá kapcsolódnak. Félig némajáték, félig dráma. Melodramatikus zenét írtam hozzá. Ezzel a zenével — ezekkel a hangokkal, amelyeket mintegy belevegyíték a játék szövetébe — fokozni akartam a cselekmény szimbolikus hatását. — Mert szimbólum minden, ami itt történik. A farsangi multság és mámor: a Multság és a Mámor szimbóluma. A csömör: a Csömört jelenti, amely törvényszerűen követi az előbbieket. Az utolsó vendég magára maradása a Magáramaradást jelképezi. Az ő fáradsága és halálvágya: a Fáradságot és a Halálvágyat. Az ő búcsúja a Búcsú. Az

Édesapja, dr. Brenner József.

ő szerelme a Szerelem. Az ő halála a Halál. Az egész pedig nem egyéb, mint poézisba foglalása egy tipikus neureszténias érzésnek, amely a lumpokat és az élet túlságos kiélvezőit állandóan és végzetszerűen kíséri. — Egy kellemetlen csömör és fáradtságérzés ez, amely azzal a kényszerű gondolattal jár, hogy az életüket végképp elhibázták, és hogy ennek maguk az okai. Ezek az önvádítások, amelyeket az álom valószínű alakjában mutat be (az apa és anya részéről), adják meg a *Hamvazó szerdának* a tragikus momentumát.”

Ebből a nyilatkozatból nemcsak a műfaji szándék gazdagsága tetszik ki, de az is, hogy ez a műfaj az író legégetőbb mondanivalóját, személyiségének egész hangoltságát, sorsának baljós sejtelmét volt hivatva kifejezni. Mert nem kétséges, hogy a *Hamvazó szerda* életösszegező és sorsértelmező igénnyel készült, s benne a maga romlásának veszélyével néz szembe az író. S ha nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, annak bizonyára az az oka, hogy a bábjáték-műfaj álmot s valóságot változtató mechanizációja s a halálromantika divatos sablonjai elfedték, fölhighították a kísértő veszedelem valószínű drámáját.

A kordivattól *A Janika* sem mentes. Az egykorú bírálat joggal emlegette vele kapcsolatban Ibsen *Vadkacsájának* hatását, de már akkor sem volt kétséges, hogy Ibsen inkább csak bátorította Csáthot. Rányította szemét bizonyos emberi gyöngeségekre, de Csáth szeme már eredeti mivoltukban, hazai alakban s egy szuverén látás prizmáján át látta ezeket a gyöngeségeket. Drámája — mint mondani szokás — az életből nő ki, s dramaturgiája az adott szándék logikájá-

ból. Őt is a tartalmatlanság, a sima látszatok mögötti fekélyek gyötrik, mint Ibsent, de a maguk módján, vagyis csöndesebben, rezignáltabban mérkőzik velük.

A szereplők maguk is szürkébb, kisszerűbb figurák. Pertics öregedő, fáradt, robotos hivatalnok, a felesége Boér Kálmánnal csalja, aki előkelő minisztériumi tisztviselő, barátjuk s lakójuk is egyben. Janika, aki meg se jelenik a színen, Boér gyermeke, de Pertics sajátjának tudja, s mikor váratlanul meghal, elvesztését apaként szenved meg, azaz szenvedné, ha mély érzésekre képes volna. Üres siránkozása az igazi apából, a kegyetlenül szenvedő Boérból fölszakítja az igazságot, s szemébe vágja barátjának: „Ne bögj már anynyit, az Isten áldjon meg, hiszen ez az én gyermekem!” S ezzel az addig lappangva kísért konfliktus kitör, elkezdődik a leszámolás. Pertics válni akar, s szakítani barátjával. Következétesen, mint egy úriember. De ahogy számba veszi az összetartozás tényeit — a gyereket, az együtt töltött időt, az öregedést —, dühe szomorú megalkuvássá lohad. S így jár Boérral is. Mire elsorolja a visszaadandó ajándékokat s rátér a kiutasításra, az ital és helyzete terhe szálnalmas és kínos gyöngeségbe kényszeríti. Kiegyezik a háromszög szégyenével, s a maga módján ide jut a többi szereplősi. Kiegyezik a rohadással — mondhatnók, ha csak a hitvány kispolári megalkuvás képletét nyújtaná a dráma. Azt is észre kell azonban vennünk, hogy ez a kiegyezés nem csupán a kényelemhez való ragaszkodás műve. Perticset nemcsak saját gyöngesége fegyverezi le, de sorsa is bekeríti. Az okok, amelyek miatt felesége mellett

Édesanyja, Decsy Etelka.

marad, nagyon súlyosak, s megfontolásuk emberi logikája nem alacsony. S ugyanilyenek a Boérel való kiegyezés motívumai is. Már az egykorú kritika is észrevette, milyen ereje van annak a jelenetnek, amelyben „a megcsalt, becsapott ember némi elégtétellel, de őszinte szánakozással beszél a másik kettőhöz, akik a gyermeküket vesztették el; a gyermeket, akihez néki immár semmi közé.”

Igénycsorbítás volna ez, a mérték leszállítása? Akkor visszatetszést váltana ki ez a jelenet is. Erejét az adja, hogy a kisember tehetetlensége fejeződik ki benne; a távolság, amely az emberi méltóság s a nagy szenvedélyek lehetőségétől elválasztja. S ha a helyzetben bujkáló komikum végül ebbe a tragikomikus kifejlésbe torkoll, abban nem az ítélet gyöngesége, hanem a szájalom és a részvét az ok, az embernek az a kíméletlenséget megértéssel elegyítő tisztelete, amely Kosztolányit olyan remeklésre képesítette, mint a *Pacsirta*. Tragédiákhoz kicsik, komédiákhoz még nem elég hitványak ezek az emberek, s épp ezáltal válhat a mű a napjainkban eluralkodó groteszk egyenes ágú ősevé.

Innen, a dráma értelme felől a dramaturgia öntörvényűségének tényei is tisztábban láthatók. Elnyeri értelmét a környezetrajz idéző erejű realizmusa, hiszen a kisserű viszonyok nemcsak háttérrel adnak, de motiválják, segítik és magyarázzák is a kifejlést. A jó dramaturgiai érzékenység művének minősíthető az a megoldás is, hogy a gyermek halála s a leszámolás mint két góc tagolja két félre a drámát, s ezzel nemcsak az esemény izgalma nyer két forrást, de a hamis helyzet és a póre szembe-

sülés két szintjén rajzolódhat ki az egyazon sors. Arról nem is beszélve, hogy a játék mennyi fordulathoz, a figurák mennyi felvételhez juthatnak ezzel. Hasonló nyeresége van annak a megoldásnak, hogy a kirobbanó botrányt a következő képben a szolgák és szakácsnők pletykái révén találja elénk az író. Fölbontja, epikus szélességben szétfejtve vetíti így az előbb csak fölvillanó szégyent, szabadjára engedve a bírálat epésebb elemét, de az alacsonyabb szint humora oldhatja és szelídítheti is ezt a bírálatot, anélkül, hogy érvényét csorbítaná. S közben hangulatilag tagolja és színezi is a dráma világát.

Mindebből kitetszik, hogy Csáth Géza avatottan és találékonyan beszélt a dráma nyelvén, amikor színpadi műveit eltervezte. A kiadatlan darabok közül elsősorban a *Horváték* erősítheti ezt a meggyőződést. Arról szól, hogy Tegzes Béla gimnáziumi tanár, akinek a nevét az író később Völgyire, majd végül is — a címből ítélve — Horvátra változtatta, váratlanul nagy örökséghez jut. Ez a fordulat kiveti élete megszokott rendjéből. A könyv írását, amellyel tudósi hírnevét készült megalapozni, abbahagyja, s a nagyvilági élet szeretlen kedvteléseibe veti magát. Iszik, lóversenyezik, szeretőt tart, s már-már teljesen elmerül az úri züllés folyamában. Felesége méltó versenytársa. Megszökik egy katonatiszttel, s éppen akkor tér vissza bocsánatért esdekelve, amikor Tegzes, vagyona elherdálása után, leszámol a züllesztő életformával, s újjászületve ismét az élet köznapi örömeiben s a munkában keresi egyensúlyának bázisát, életének értelmét.

Az érettségiző nagydiák.

Maga a közeg, amelyben a dráma kibontakozik, itt ritkább és érdektelenebb, mint *A Janikában*, s a dzsentrimajmolás tényei nem is keltik az eredetiség benyomását, de a dráma erejét, akár *A Janikában*, itt is a kifejlés fázisában föltáruló sors lírája adja. Ez a líra ezúttal még személyesebb, mint *A Janika* esetében. A nagy jelentben, ahol visszatért feleségével leszámol, így beszél

élete lezajlott válságáról: „... én most nagyon nehezen talpra álltam. Nehéz, nagy munka volt. Háromnegyed évig ittam. Folyton ittam. Minden nap holtrészegen feküdtem le és reggel, fölébredésemkor már ott volt a konyakosüveg az asztalon. Három hónap óta azonban nem iszom. Egyszerre csodálatos erő szállt meg. Vágy, hogy még egyszer éljek, dolgozni tudjak, örülni tudjak, és egészséges álommal aludjak. Hogyan sikerült ez nekem, ma sem értem, ettől a naptól kezdve nem ittam semmit. Csodálatos érzéseket éltem át. Halhatlan örömeket, amik olyan boldoggá tettek, hogy megbocsátottam mindenkinek és nem bántam semmit, semmit. Örültem, hogy élek, és hogy az életet ilyen gyönyörű szépnak találom. Úgy éreztem magamat, mint lábadozó beteg. Az ételekben csodálatos ízeket fedeztem föl. A levegőben új illatokat. A hideg víz, amelyben reggel mosdottam, az örömnak, a nyugalomnak és a megelégedettségnek érzésével töltött el. Kezdtem olvasni újságot, könyveket, érdekelt minden. Ha asszonyok, lányok jöttek szembe velem az utcán, nem néztem többé félre. (...) Úgy éreztem, hogy semmi nagy igazságtalanság nem történt velem, egy kis baleset mindössze, amit szépen kihevertem, és újra egész ember vagyok. Eközben sokszor sajnáltalak tégedet, mert tisztában voltam vele, hogy számodra a csalódások csak ezután fognak következni. És ha jól sejtem, most következtek el?”

Ha most visszagondolunk arra a naplórészletre, amelyben a morfiumtól való szabadulás lehetőségeit latolgatja az író, akkor világossá válik, hogy 1911–13 táján, Csáth Géza életének e kritikus szakaszá-

ban, s a drámákban, amelyeket ekkor tervez és ír, ez volt a tét: kiszabadulni a narkózis abnormális mámorából, s a tehetség köznapibb, de természetesebb terepén verekedni ki az annyira szomjazott boldogságot. A *Zács Klára* eredetisége is — az Arany-balladához képest — abban van, hogy Kázmér herceget halálos betegség szorítása kényszeríti arra, hogy Zács Klárától a megváltónak remélt egyetlen alkalmat kicsikarja. Nem is tervezi, az események, a láz szédülete úzi a vétkes ölelésig, s nemcsak élvezője, de áldozata is a rajta eluralkodó abnormis szenvedélynek.

Az Illés Endre által idézett naplórészletből éiesen világít ide egy mondat: „Mindenen nagyszerű, szép és nemes dolog elérhetetlen és céltalan.” Mintha Camus iszonyú Caligulájának szavait hallanók. S ez a hasonlóság a Csáth-drámákban rejlő hatalmas lehetőséget fedi föl. A siker, a világhír, az előkelő életforma, amelyekről Csáth Géza ábrándozott, ebben az összefüggésben nyeri el értelmét. Normális alakban, de ugyanaz a mohó életszomjúság nyilvánult meg benne, amely a gyöngébbeket a narkotikumokhoz hajszolta. Igény és lehetőség képtelen távolsága, amelyet a gazdagság s a pompa előszobáiban tengődő polgári értelmiség minden idegszálával érzékelt és szomjazott, eleve magában hordta a negatív konzekvenciók levonásának esélyét: hogy a költő a létezés abszurdításának gondolatához jut. Hogy a kielégítetlenség emésztő érzése a betöltetlenség beteges aktivitásába csap, s a szomjúság a mámor-szerzés álútjaira kényszerül. A lázas mohóság, amellyel Zács Klára egyetlen csókja után a beteg királyfi vágyakozik; a parve-

nü vakság, amellyel az újgazdag Tegzesék magukat a nagyúri züllésbe vetik; a *Hamvazó szerda* hősének narkózisa; s a szigorú józanság, amellyel Csáth a telhetetlen életvágy e példáinak csődjét ábrázolja — mindez arra vall, hogy Csáth, a maga romboló szenvedélyeivel küszködve, az első egyikeként sejtette meg, hogy korának mámoros vitalitása s tobzódó szertelensége mögött veszedelmes lázak is lappangnak. Kísérleteiben az egészségért, a józan felelősségért, a természetességért, a jóízű munkáért és a termékeny emberi egyensúlyért folyó küzdelemnek 1911—13 között már szinte az a szenvedélye dolgozik, amely a világháború iszonyatai után Babitsot a *Veszedelmes világnézet* nagy számvetésére indítja.

Hogy ez a morfinizmusból eredő különös érzékenység nem futhatta ki formáját, hogy Csáth a maga kóresetét, noha megpróbálta tárgyává avatva elemezni, mégsem tudta egyetemes érvényű szimbólummá teljesíteni, annak egyik oka kétségtelenül a gyöngeség. Hogy a kóros szenvedély ránőtt a vizsgáló szellemre. De ha másként történt volna, a kor akkor sem járt volna az általánosító szándék kezére. Azért nem, mert 1912 után az alaktalan életvágy, a mohó nyugtalanság mind több s mind világosabb kifutási pályához jutott. Forradalom érlelődött, s érlelődött Csáth Géza nemzedéke is, s akinek jó szeme és szíve volt, az megtalálta helyét ebben a sodrásban. A betöltetlenség emésztő érzése nem kényszerült a lehetetlenség gondolatába fúlni, s az egészséges mederben az abnormis hajlamok is jó irányba lendültek,

a névtelen vágyak céljukra találtak, értelmükre leltek.

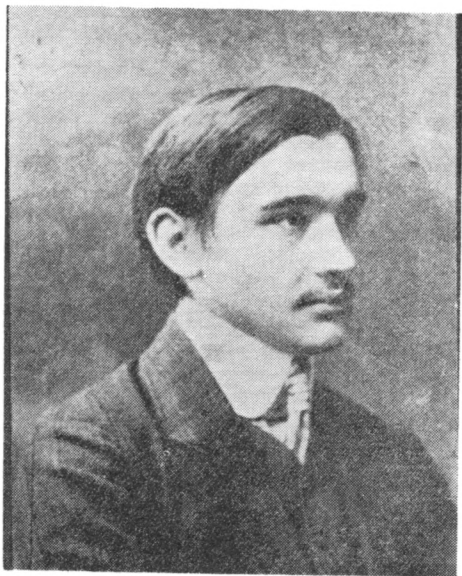
Igy érezte ezt még Csáth Géza is, pedig mire a forradalmak elérkeznek, csak árnyéka önmagának. „Igaza volt Adynak — jegyzi le 1918 őszén. — Mennyire érezte ő ezt az új időt. És mily *makacsul* bízott benne, hogy az meg fog érkezni. Váratlanul: itt van, megérkezett. Mert az kétségtelen, hogy ez a rendszer, amelyet Tisza, Vojnics báró stb. urak oligarchikus uralma, hatalmi l'art pour l'art passiója jellemzett, borzasztó légkört teremtett itten. Benne éltünk és utóbb magunk se éreztük: mily bűzös. Ők tették azt, hogy az öregek irodalomban, politikában sikerrel nullázták ki a feltörő tehetségeket. Őmiattuk volt az Akadémia óriási vagyona holt kultúrtőke, amely csak néhány tehetségtelen méltóságos úr anyagi érdekeit szolgálta. Őmiattuk kellett Adynak 3—500 kor. havi fizetésekből élnie, Ignotusnak újságírói kényszer munkát végeznie — nekem falusi doktor-nak mennem...”

Nagy kár, hogy ehhez a fölismeréshez ilyen későn jutott el. Ha korábban fölismeri a méltó élet társadalmi gátjait, talán azoknak feszíti lázas nyugtalanságát, nem fordul a morfiumhoz, hanem kivárja a lélek szabadságának valóságos alkalmát. Ehhez azonban nem volt benne elég önfegyelem, lelki alkata is más volt, semhogy aszkézisre képes lehetett volna. De a rövid úton nyert mámorokról jól tudta, mit érnek, s ezt a tudást, amíg erejéből futotta, megpróbálta nyereségre váltani, emberi tanulsággá avatni. A drámák ennek a küzdelemnek meggyőző dokumentumai.

„ANGYALI GYILKOSA NŐNEK S TENNEN-MAGADNAK”

Hogy milyen kétségbeesett küzdelmet vívott Csáth azért, hogy a boldogságszerzés talmi és önromboló szenvedélyén úrrá legyen, reméljük, hogy ez a vázlatos áttekintés is drámai erővel tanúsítja. Éz már nem az író küzdelme anyagával, hanem az emberé a keselyűvel, amelyik a szívét és az eszét rágja, de a történet így, a maga póre valóságában is egy kivételes szellem hullásának megdöbbenő tanúbizonysága.

„A modern magyar írásművészet egy ragyogóan tehetséges, nagy reménysége hullott le, megrázóan tragikus körülmények közt a bajai kórház betegágyán: Csáth Géza. A magyar irodalom ama megújhódó, bátor, forradalmi kis csapatába tartozott, melynek magas ívbe lendüléséhez Ady Endre zsenije adta meg a lökést és amely a Nyugat körül csoportosult. Csáth Géza azonban lassan-lassan kiállt a sorból, az új irányzat szélsőségei és kinövései elidegenítették, az utolsó években már hallgatott és mindig ritkábban vette fel a tollat. ...a háború kitörésekor bevonult, de csakhamar összetépett, megrendült idegzettel tért vissza a harcterről. E

A doktori szigorlat után.

nagy elméjű embernek összehullása már ekkor elkezdődött, morfiummal gyógyította magát, de már ez sem segített. Pillanatnyi elmezavarában egy hónappal ezelőtt feleségét revolverrel lelőtte, majd pedig felhasította önmagának ereit és megmérgezte magát különböző mérgekkel. A bajai kórházba szállították, ahol pár heti kínlás után meghalt, árván hagyva egyetlen dős kislányát.”

Így számolt be olvasóinak a Pesti Hírlap 1919. október 1-i száma Csáth Géza tragédiájáról, amely — ahogyan azt Karinthy Frigyes találóan mondta — „nem kulcsa az ő írói munkásságának és ez a munkásság se kulcsa a ő tragédiájának”. S ugyanez a megdöbbenés érezhető más nekrológíróknál is, akik azonban ugyanúgy nem ismerhették kellőképpen életének alakulását azután, hogy ránehezedett a pusztulás árnya, mint az idézett néhány sor szerzője. S ez természetes is, ha nem feledkezünk meg arról, hogy az összeomlás viszonyai közepette más gondok gyötörték az embereket, mintsem hogy ellenőrizték egy-egy hír hitelességét.

De Csáth Gézát, az embert senki sem ismerte eléggé; csak öccse, akinek megértő segítségével most megpróbáljuk első ízben ilyen kimerítően összegezni utolsó tíz évének erőfeszítéseit, kudarcát és tanulságát. Senki sem tudta, hogy haláltusája — emberi és művészi haláltusája egyaránt — egy évtizeden át tartott. Attól a naptól kezdve, hogy — az Illés Endre által említett naplóból tudjuk — 1910. április 20-án hajnali fél hatkor bőre alá fecskendezte az „édes mérget”, amelytől aztán sohasem szabadulhatott többé, s amelynek hatására végül is összeroppant előbb művészetének tartóváza, majd — kilenc és fél évvel később — beteljesedett szorongó félelme: „Igazam lett. Ópium című novellám után: 10 évig éltem. Ott írtam le azt a rémes életkáromlást: sokasodjék meg az ő utódjaiban.”

Pedig orvos létére nagyon jól tudta, hogy „az érzékeket és a szerveket megrontja a gyönyör rettentő és áldott közve-

títője, az ópium". De amilyen gondos formaművész volt, olyan szélsőséges az életben. Hitte, hogy többet érdemel tőle, mert többet akar, — megpróbálta hát „megrabolni az öröklétet vitéz és nemes kockázattal". Megkísérelte a lehetetlent: ötezer esztendő-t élni naponta, tíz év alatt húszmillió évet. S ha a révület utáni, lelkipurdalással, önmarcangolással teli, józanabb perceiben rá is döbönt arra, hogy a képzeletnek az a játéka, amely csak álomszerű állapotban lehetséges, nem éri meg az érte hozott áldozatot, mégsem tudott lemondani róla. Szerette volna az életet „berendezni tisztán az ős, szent gyönyör számára", hiszen az „az élés egyetlen célja". S miközben ezt tette, megfeledkezett arról, amit diákévei alatt írt föl figyelmeztetőül füzetére: „Az igazi művészet komor és fáradtságos játék... nagy fájdalomba s a boldogság elvesztésébe kerül." Ott állt mementóként előtte nap nap után, s mégsem jegyezte meg kellőképpen magának: „A művész nem lehet az élet művésze." Csáth Géza nem volt az élet művésze, csak az emberi sorsok és emberi lelkek félelmetes ismerője.

De a titokzatos világ, a gerjesztő érzések megismerésén és a kordivatton túlmenően sokkal hétköznapiabb oka is volt annak, hogy elkötelezte magát a morfiummal: a félelem, hogy tüdőcsúcs-tuberkulózist kap, s a fájdalom, amely éjszakákon át kínoztta. Mindig egészséges életre vágyott, talán azért, mert édesanyját, aki leánykorától kezdve szívbillentyű-elégtelenségben szenvedett, korán elvesztette, mert húga egyéves korában meghalt, s mert rettegett a tüdővérsztől, amelyben mostohaanyjának

egyik öccse szenvedett. Gyerekkorában ugyan nem sokat betegeskedett, de már ekkor is kutató szemmel figyelte szervezetét. Érzékeny volt a széndioxid iránt. Az elemi iskolában az előadások bevégzése előtti utolsó fél órában nagyon rosszul érezte magát, szinte toporzékolt a türelmetlenségtől. Ez nem volt beteges érzés, csak érzékeny idegzetének a jele, ellenben baljóslatú és különös volt az a nyugtalanság, amely estefelé jött rá, s amely tetőpontját rendszeren hat órakor érte el. Később meg is találta ennek magyarázatát: pszeudoleukémia, vagy lymphosarcoma volt ez, amelyet nagyapjától örökölt. Babonás szokásává is vált, hogy az esti hat órát a nagy falióránál várja be, mert mihelyt ezt az időt elütötte az óra, megszűnt kínzó nyugtalansága. Ötödik gimnazista korában kezdte érezni, hogy ellustul, és nem telik többé öröme a tornában. Kerékpározni ellenben szeretett, de a tartós gyors iramot nem bírta. Érettségi körül néhányszor vért köpött, de orvosa megnyugtatta, hogy nem tüdőbajos. Huszonhárom éves korában azonban mégis bekövetkezett, amitől anynyira félt: gümőkóros fertőzést kap, délután hőemelkedése van, éjszaka álmatlanság gyötri, szorongó érzések vesznek erőt rajta. Öt évig tartott ez az állapot; csak 1915-ben vált ismét láztalanná.

Egy ilyen nyugtalan, szorongással teli éjszaka után, feldúlt idegállapotban szúrta először a bőrébe a morfiumos tűt, hogy aztán — kezdetben — hetente egyszer-kétszer 0,005—0,01 grammot, majd mind többet — csakhamar 0,50-et — fecskendezzen érébe, s végül is ne tudja elnyomni magá-

ban az egyre erősödő öngyilkossági és gyilkolási vágyat.

Ez a golgota akkor kezdődött, amikor talán az egész országban ő volt a legboldogabb ember: letette az orvosi szigorlatot, két kötete alapján ígéretes íróként tartották számon, Hegedűs Gyula, a jónevű publicista azt írta róla, hogy „a legfinomabb, a legtisztább lírikusok közül való s véletlenség, hogy nem rímssorokból suhan felénk minden szavát körülölelő, megejtő hangulata”, Gárdonyi nemcsak biztatta, hanem azt mondta, hogy nagy író válhat belőle, tele volt élet- és munkakedvvel, ambícióval és tervvel. Mindent szépnek és nagyszerűnek tartott. Írók, művészek között forgott, Kosztolányival vitatkozott a kialakuló új irodalomról, Weiner Leóval együtt végezte librettóján a javításokat, lelkesedett Bartók muzsikájáért, mert ilyen zenéről „se Wagner, se Puccini nem álmodott”.

Elmosódott a képzelet és a valóság határa, mert minden porcikájába új életérzés épült. Eleinte ugyan látszólag javul állapota: hat hónap alatt húsz kilogrammal gyarapszik testsúlya, de izomgyöngeség vesz erőt rajta, reggelenként erős hányinger kínozza, éjszaka izzad. Most már naponta veszi elő a fecskendőt, s növeli az adagot, mert egyre fokozódik morfiuméhsége. A bénító gondok ellenére is — a jó ideg orvos megfigyelőképességével — 1911 februárjában észreveszi, hogy egyre határozatlanabbá válik, hogy nehezebb esik a munka, hogy ingerlékeny, hogy a társaság idegesíti, hogy inkább csak a jelentéktelen, nem fárasztó írásokat olvassa. Ez a jellemváltozás annál szembeötlőbb számára, mi-

A fiatal orvos.

vel elviselhetetlennek tartja anyagi gondjait, jóllehet egyetemi évei idején erényt csinált abból, hogy rossz anyagi körülmények mellett is ruganyosan és jókedvűen járta a világot. Mivel apja nem segíthet rajta, mert a kemény, férfias életben eléggé kimerült ahhoz, hogy pihenést érdemeljen, máshonnan várja sorsa jobbra fordulását:

„Szeretnék sokat írni, jó dolgokat, de nincs igazi kedvem, mert nem látom a módot, hogy az írással *gyorsan* NAGY SIKERT érjek el. A színdarab az egyetlen, amiben reménykedni lehet. Ha az nem válik be, vidékre megyek tavasszal, házasság kapcsán. Ha azonban a színdarab beüt — akkor megszöktetem O-t és akkor jó élet fog következni, írói, nagystílú. Nem nagyon reménykedem ebben, de ha mégis sikerülne, akkor nem panaszkodnék többé a sorsom ellen.”

1912 végén volt ez, amikor ismét egyre többet járt írók közé, hogy helyreállítsa az önérzetét, s hogy igaz mértékkel tudja megállapítani a távolságot közte és mások között. Lassanként már nem elégszik meg azzal, hogy eljusson az anyagi és a békés jóléthez; többre vágyik: arra, hogy az boldogító és jóleső legyen. Alkut köt önmagával: ha kell, nélkülöz és önként veti alá magát a szenvedéseknek, szerényen és minden képességét megfeszítve fog élni, csak-hogy helyreálljon testi egészsége. Nem egyszer tiltakozott ez ellen minden porcikája, de nem csüggedt, mert hitte, hogy ezzel megváltja a célt: újra megtalálja önmagát. Jól tudta, hogy nincs idő a késedelemre, nem tekintheti magát egy sajkának a háborgó tengeren, hanem egy élő és aka-

ró lénynek, akinek igazi és megtervelt életéért kötelessége harcolni.

De a baj egyre súlyosbodott, mert a nősüléssel járó gondok hatására egyre nagyobb lett a pantoponadag. Reggeltől estig féloldali fejfájás, olykor heves migrénroham, zsibbadás, szalaghúzóadás, napokig tartó bágyadtság veszi el minden erejét. Feldúlt idegrendszere nehezen bírja el a fájdalmat.

Be is vonul a szanatóriumba, s az elvonókúra alatt arra gondol, hogy kijár magának szívósan és türelmesen egy jobb vidéki városban orvosi állást, ott majd jobb kedvvel lát hozzá az emberekkel való barátkozáshoz, s néhány év után, amikor rendezett anyagi körülmények között élhet, újra visszatér Pestre, ahol majd örömmel és értelemmel fogadják.

Vádak és önvádak között múltak a napjai: apját és öccsét vádolta azért, mert megengedték, hogy morfiumos állapotban elkötelezze magát, önmagát pedig azért, hogy delíriumos fejjel elkövessen egy végzetes, jóvátehetetlen hibát: merényletet önmaga és egy másik ember ellen, akinek a természete ellentéte az ő természetének, s aki — bárhogya szeretne is — nem tud föl-emelkedni hozzá. Két ilyen távoleső ember pedig nem értheti meg egymást, mert az egyik csak képmutatást lát abban, ha a másik az elragadtatott, a csodáló hitves megértésével közeledik hozzá.

Azt az erkölcsi sérelmet és létérdekeinek a veszélyét és féltését szerette volna érezni, amit Tannhäuser érez, amikor Vénuszt elhagyja.

Még három év sem múlt el azóta, hogy
33 kisebb lázak jelentkeztek nála, hogy a gü-

mőkörtől való túlzott félelmében hat hónapra a Tátrába ment szanatóriumi segédorvosnak, s ott morfiumot kezdett szedni az álmatlanság és a kedélyi depresszió ellen, de máris különös elváltozásokat tapasztalt magán. Pedig még nem is olyan régen ártatlan kísérletezésnek, kíváncsiszkodásnak tartotta azt, hogy megpróbált „tartalmasabb életet élni”, mint mások, s azzal vigasztalta magát, hogy a szakírók szerint sok olyan morfinista van, akinél 30—70 évi használat után sem tapasztaltak testi és lelki elváltozást. Kezdetben a szer semmilyen élvezetet nem jelentett számára, csak megszüntette túlizzgatottságát, a féktelen elkeseredést, hogy pályája kezdetén, a gyógyító kezdés után meg kell állnia és talán évekre félrevonulnia. Amikor azonban érezte jótékony hatását, már nem volt lelkiismeretfurdalása amiatt, hogy azon az álmatlan áprilisi éjszakán, miután egykor aszpirint, háromkor egy gramm brómot, ötkor 0,5 gramm veronált hasztalan vett be, reggel hét felé az asztalán levő morfiumos üvegből 0,02 gramm morfiumot fecskendezett magába, s nem bántotta, hogy kudarccal végződött az első, 1911-es őszi elvonás. A tüdőbajosok halálfélelme, életvágya, nemi izgékony-sága rémes hatást keltett benne, de lassanként megnyugodott, mert látta, hogy hízik, erősödik. S még akkor sem aggódott, amikor az adag 0,01-ről 0,06—0,07 grammra emelkedett, mert biztosra vette, hogy ha sikerül ezen megmaradnia, mint ahogyan ez 1910 májusától egészen 1913 márciusáig sikerült, akkor ennek nem lesz komolyabb következménye: munkaképessége továbbra is kitűnő marad, sokat és jó dolgokat fog írni,

gyakran jár társaságba, amire egy mérgezett ember nem képes, mert az nem akar mást, mint otthon feküdni. Most mégis — mert elmulasztotta minden erejét összpontosítani, hogy végképp megszabaduljon „kis mániájától” — érzi a mérég romboló hatását, de még mindig nem tekinti betegnek magát, csupán „kis morfinistának”, autoszugesztióban szenvedő kényszer gondolatos, kényszer cselekvő egyénnek, márpedig senki sem dicsekedhet az-
zal, hogy ettől teljesen mentes. De aztán megdöbben: akarattalanná válik, holott azelőtt semmiféle ítéletben nem engedte magát befolyásolni, elszakadt régi életétől, egyre kevésbé lázad az ellen, ami természetellenes, egyre inkább tompul szavának kritikai éle, írásai rutinírások, nincs meg bennük a régi zamat, a kellő hőfok, titkolja, tagadja szenvedélyét, pedig nem egyszer tapasztalta, hogy az ember megnyugszik, ha bajait valakinek elmondja.

Az újabb elvonókúra kezdeti sikerei azonban visszaadják önbizalmát és életkedvét. Kora hajnalig ott ül klinikai szobájának íróasztalánál, figyeli a mélyen alvó betegeket, a bóbiskoló ápolókat, ápolónőket, s arra gondol: nem is sejtik, mi az élet. Az életet — amióta az adag 0,50-ről 0,04-re csökkent — ő éli és ő fedezi föl, immár másodszor. Ő, aki itt ül álmatlanul egy szál cigaretta mellett vigadva, akinek ajkán furcsa mosoly vibrál, akinek a pupillája annyira kitágult, hogy a szeme szénfeketének látszik, akinek minden tagja fáj, aki fázik és akinek egyúttal melege van, akinek a szája tele van nyállal, mert a nyálmirigyei veszettül dolgoznak, akin semmi sincs jól és mégis minden sokkal

jobban van, mintha rendben volna, mert hallatlanul szépnek találja ismét az életet. A gyors elvonás nem okozott fájdalmat neki, nem úgy, mint a tavalyi, amelyet azzal a meggyőződéssel kezdett el, hogy lehetetlenre vállalkozik. Nem hiányoztak számára a képzeteknek azok a társulásai, amelyek éber állapotban nem lehetségesek. Megszűntek azok a rettenetes gondolatok, amelyek a morfinista igazi büntetései: nem gyötri féltékenysége, nem fél a munkaképtelenségtől, szervezetének további romlásától. S mindezt orvostársának, Schuszter Gyulának köszönheti, aki nem hagyta békén, folyton szidta és biztatta, s amikor cinikusan kinevette és kerülő válaszaival tovább védte szenvedélyének jogosultságát, sírva fakadt. Ekkor megdőbbsen, mert látta, hogy barátjában a pusztulás képzele dolgozik, és észre tért.

S milyen jó, hogy észre tért, mert az akarata most ismét erős, mint az acél, és úgy élvezi ezt, mint a birkozóbajnok az izmait. Semmivel sem összehasonlítható érzés tudni, hogy az embernek van akarata. Most ismét magabiztos, nyugodt, kiegyensúlyozott, fiatalnak érzi magát, akire még sok-sok minden vár. S milyen jó volna ebből az érzésből átadni másoknak is egy jó nagy adagot, mert hisz ez a boldogság legfőbb titka. Az, hogy ezt az érzést megszerezzük magunknak.

A morfinista komplexei — mint egy vérző nyílt seb — ki vannak takarva, és még érintésre is fájnak. Innen a gyöngesége. Mihelyt ez a kóros gyöngeség elmúlt, megszűnik az a túl finom, merőben belső, improduktív, tépelődő lelki élet is, amely

A Moravcsik-klinika tanársegédje.

gyöngévé és mindenkivel szemben gyöngébb fellé teszi.

Gyógyulása és újjászületése meglegedettséggel, túlzott reménykedéssel tölti el. Önkéntes száműzetésben élt eddig, távol az élettől, az emberektől, a napi dolgoktól, minden igazi érzéstől és társaságtól, körülvéve egy páncéllal, ahova nem hatott el a szabad levegő, barátainak szemrehányó hangja, az élet ezernyi benyomása, semmi; körülvéve egy hamis és százszorosán kóros életmód szemrehányásaitól, amelyben minden szellemi erejét ezeknek a kijátszására, leküzdésére kellett fordítania. Rettenetes labirintus volt ez, amelyből mégiscsak megmenekült: egészséges mértékre csökkent pszichikai ingerlékenysége, ismét élvezi a zenét, visszatért munkakedve és étványa, értékelni tudja a külső benyomásokat, növekedett invenciója és hisz önmagában, művészi jövőjében, gyorsan hízik, és 39-es gallérjait, amelyeket Stubnyafürdön lassanként összevásárolt, immár a lomtárba dobja. Most látja csak, milyen csúnya megalkuvás volt ez. Nem a mérget mellőzte, hanem a gallérok számát kisebbítette, bár nem holmi lelkiismeretfurdalás nélkül.

Az energiáját a délelőttökre koncentrálja. A kétszer 0,04 pantoponadag közül az elsőt rendszeren éjjel két és három óra közt kapja, amikor fölébred a szervezet hívó szavára. A kis műtét után visszafekszik és olvas, cigarettázik másfél-két órát. Délelőtt kilenctől délután háromig a legnehezebb a helyzete. Ebéd után jön a második dózis ugyanolyan mennyiséggel. Hátátalan nyugalomban tölti az időt estig. A langyos tavaszi idő, a zongora, felesége,

Olga, akit újabban hegedűlni tanít, száz és ezer örömet okoz neki. Most már csak arra vár, hogy egy éjjel sikerüljön föl nem ébrednie, mert akkor meg lehetne honosítani az egy reggeli és egy esti adagot, s az utóbbit nagyon le lehetne szállítani.

Önáltatás volt azonban ez, mert közben minden módot fölhasznált arra, hogy kezelőorvosát kijátssza, mert a morfiumot mód fölött élvezte, jobban, mint bármit a világon. Nem akarta belátni, hogy egyedül nem tud lemondani róla, hiába minden föl-buzdulás, elhatározás. Háromnegyed éve folyik ez az elvonás, de még egy nap sem múlt el anélkül, hogy a tú ne hatolt volna a bőre alá. Erőssége, superioritása fikció. Képtelen ellenállni a méreg kísértésének, pedig testileg-szellemileg egyre hanyatlik, sápadt, összetört. Azzal vigasztalja magát, hogy csupán azért nem mondott még le a szerről, mert el akarja égetni maga mögött a méreghez vezető hidat, de mivel nem égette el, nem mondhat le róla. Bűvös kör ez, amelyből nincs menekülés, pedig már házassága előtt is ki akart belőle törni, mert megérezte a halál bénító szorítását.

Nem is volt menekülés: gyógyulatlanul hagyta el a Liget Szanatóriumot hetvennapos kezelés után. Pedig hogy kérte az édesapja, ne hagyja addig el, míg biztos nem lesz a mentességben. Nem fogadta meg a tanácsát: bennléte utolsó előtti napján nem kért egy adag mérget és egy fecskendőt, hogy kipróbálja magát: ellen tud-e állni. Nem fogadta meg, mert tudta, hogy képtelen ellenállni, hogy egy-két hónapra zárt intézetbe kellene vonulnia.

Nyugtalanságát olykor határtalan öröm és nyugalom váltotta föl hetente nő-

vekvő testsúlyát látván, s az a hit hatotta át, hogy az, amit elvesz az élettől, az övé, a boldogságot nem szerzi érdemtelenül, de bizalmatlansága, mint egy kóros seb, ismét kiújul, detektívvel figyelteti felcségét, megbántja, megvádolja, majd táviratban fogadkozik neki, hogy soha többé nem lesz igazságtalan. S közben vigasztalja magát: nem olyan nagy baj, hogy nem feledte el az „áldott mérget”, mert — bár sok szenvedést okozott neki — egyúttal lehetővé tette számára, hogy nyugodtabb legyen, fekvőkúrárt tartson, amire ugyan nem volt szüksége, de erősödését lényegesen elősegítette.

Az előpataki napok nyugalmasságát megbolygatta a katonai behívó; le kellett mondania a tervezett őszi kúráról. Egészségi állapotának látszólagos javulása, a viszonylag alacsony adag, a naponta érkező levelek, könyvek, újságok, csomagok bizalommal és reménnyel töltik el. Figyeli önmagát, és örömmel állapítja meg, hogy ismét csak az dolgozik benne, ami a legnemesebb és a legjobb. Úgy érzi, hogy végérvényesen eltűnt szeméről a hályog, hogy végre tisztán lát. Végtelenül kedvesnek és jónak tartja a feleségét, aki mindig, de különösen az elválásuk előtti hetekben, nagy-nagy türelemmel viseltetett iránta. Fogadkozik: ezentúl minden másképpen lesz, s könnyen és törhetetlen erővel fogja végrehajtani ígéretét. Vigasztalja: segítségével kilábol a bajból, s áldani fogják a megpróbáltatást, hogy megtanította az élet igazi értékének a megismerésére. Olga bizalma, hite, jósága és türelme, amelyet eddig is csodált, csak nem vallott be magának, most még rendkívülbb, még becse-

Felesége, Olga.

sebb számára, mint valaha. Hiszi, hogy nem fogja többé félreismerni, s olyan tökéletesen meg fogják érteni egymást, mint még soha.

Ezekben a súlyos időkben, amikor az apróságok eltűnnek és a lényeges vonások domborodnak ki, ebben az új tragikai perspektívában, amelyben vagy lealjasul, vagy emberfelettien nagygyá válik az ember, mint a görög színész, aki koturnust kötött a talpa alá, úgy látja, hogy sokkal közelebb kerültek egymáshoz, mint az eddigi bágyasztó, kedves, de az aggodalmakat és a legnagyobb emóciókat természetyszerűleg nélkülöző életben. Most azonban, amikor mindent életre és halálra kell vonatkoztatniok, hogy fölmérjék, mit értek és mit érnek önmaguk és egymás számára, értékelni tudja Olga ragaszkodását, s ha újra együtt lesznek, ha újra együtt élhetnek, akkor olyan boldoggá teszi, amilyen még asszony nem volt. El kell jönnie annak a napnak, amikor „boldogságuk egy fél világnyi jó és becsületes ember boldogságával fog együtt zengeni egy sohase nem hallott isteni harmóniában”. Ez lesz a nagy ünnep, amit Vörösmarty ígért: „Lesz még egyszer ünnep a világon!” — és amit ő ígér most a feleségének, az pedig neki okos és nemes leveleiben. S „Majd ha elfárad a vész haragja, S a viszály elvérzik a csatákon”, akkor nemcsak nagy bajok esetén fogja elkalmazni — mint eddig — elvét: „Nem szabad az embernek elhagynia magát!”

Vigasztalás és biztatás volt számára Olga ezekben a nehéz, aggodalmas és fárasztó napokban. A szeptember harmadiki viszontlátás után még jobban megnyug-

szik. Csak nézi a szép vidéket, amerre szerelvényük elhalad, lógatja lábát a világba, csodálja a felhőket, a kék eget, és végigmuzsikáltatja az emlékezetében a szép két pesti nap feledhetetlen, boldogító, csodás emlékeit. Minden az 1910-es ősze — az ófüredi sétákra, Csorbára és a Széplak felé vezető útra — emlékezteti. Nézi a képet: Olga arca kifejezi a helyzetét és a kedélyállapotát: egy nemes feleség, akinek a férje messze jár, nincs mellette, s aki türelmesen, bár nem könnyen, viseli el a magányt és a bizonytalanságot. Most már tudja, mit ér neki, ki neki. Szerelmük próbája ez a nehéz időszak, amelyből az megszázszorozódva és újjászületve fog kikerülni, hogy soha többé el ne halványuljon, és tovább ragyogjon, amíg csak élnek, sőt azután is örökké a gyermekeikben.

Szüntelenül a boldog viszontlátás izgalmában él. Akármikor legyen is — decemberben, januárban, májusban vagy később —, kegyetlenül megsemmisít minden ostoba, bénító autoszugesztiót, az élet valódi értékeit fogadja el értékeknek. Ha hazakerül, isteni bölcsességgel gyarapodva fogja berendezni új életét. Ha bármilyen csalódást is el kellett viselnie házasságában, az egészség és a múlt megbecsülése megteremti köztük a teljes harmóniát, amelyet egyébként már az első héten megteremthetett volna. Ezentúl nem fog — mint az utóbbi két-három évben — kizárólag csak a méregnek élni, elhanyagolni minden összeköttetést, kerülni minden munkaalkalmat, s a kínzó, önmésztő végletes kérdések elől elmenekülni: esténként — mielőtt még jelentkezett volna a boldogító eufória — kezébe vette a lapokat és

hallatlan kicsinyes, öreges érdeklődéssel, mint az az ember, akinek már nem maradt semmi más öröm ezen a földön, követte a betűk folyását. Semmi sem érdekelte különösebben, de minden egyformán érdekelte. Aztán jó két óra múlva, egy utólagos kisadag morfinnal vérében, levelek írásába kezdett. Kalligrafikus betűket rótt a legfinomabb merített papírra, és nem két- és négy-, hanem — követve a biedermeier divatot — három- és hatrét hajtotta. Sokat bíbelődött iratainak és könyveinek a rendezésével is, csakhogy motoros nyugtalanságát levezesse és megnyugtassa önmagát: dolgozik, foglalkozik, él! Küzdött az álom ellen, nem oltotta el a lámpát, míg csak Morpheusz le nem terítette, maga alá nem gyűrte, rá nem nehezedett s menthetetlenül el nem merítette az öntudatlanság édes, kéjes hullámaiba. De még ilyenkor is, félálomban is arra gondolt, hogy életét, amely jelenleg rossz irányba halad, pár év múlva méltó módon fogja — és kell — rendeznie.

Hiába vigyázott azonban rá az öccse, amikor kijött a szanatóriumból, hiába volt napokig a sarkában, nehogy valami boldságot kövessen el, a megsokasodott gond, a borzasztó testi izgékonyság, az álomsúly érzése, amihez — mint egy baszus hang — a kilátástalan jövő rémisztő képe járult, az akaratgyöngeség és a megszokás visszakényszerítette a méreghez. Biztatgatta ugyan magát, hogy ha egy jövővelmező fürdőorvosi állást szerez magának, ha megír egy jó színdarabot, akkor a viszonylagos anyagi biztonságérzet lehetővé teszi számára az új, a végleges elvonást, de csakhamar ismételten meg kellett

bizonyosodnia arról, hogy képtelen megmaradni a napi egy dózis mellett: kétfelé kezdte azt osztani, és áttért a háromszázalékos — egy rész morfiumból és két rész pantoponból álló — adagra. S mivel az egyforma mennyiség kibírhatatlan, mivel csak csökkentéssel vagy emeléssel lehet eufóriát kiváltani, kénytelen volt egyre több mérget magába fecskendezni, pedig jól tudta, hogy az elvonás jelszava: „Mi jobb: kissé túrni, vagy meghalni?”

Ilyenkor mindig megszűnt az a hiányérzete, amelyet a tétlenség, a tunyaság, az alkotómunkától való menekülés idézett elő benne. Olyanná vált, mint azok, akikről azt írta, hogy nem élnek a társadalomban, mert nem érzik a közös fájdalmakat, a szenvedéseket. Érzései önállóan születtek meg, nem mások érzései és gondolatai által, hanem saját érzései és kombinációi nyomán. A morfinista — ezt is ő figyelte meg — sokszor érzéketlen, mint egy vegetáló lény, máskor meg túlérzékeny, akár csak egy paranoiás a rögeszméivel, amelyek azonban senkit sem hatnak meg, nem érdekelnek, legföljebb csak mint beteges tünetek.

Hosszú volt az út idáig, a harctérre, a fölismerésig, hogy a szer nélkülözése alapföltétele a tartós javulásnak, de most már jól tudja, hogy: „Sohasem szabad magunkat átadni az unalomnak, a rosszkedvnek és az érzéketlenségnek, hanem gyógyítani kell a testet, mert csak ennek a betegsége lehet oka a szellem szenvedésének.”

Nem is adta át magát az unalomnak, a bágyasztó letargiának: jókedvű volt, nem unatkozott, nem panaszkodott, s egymagában is jól elszórakozott, mert — micsoda

kegyetlen iróniája a sorsnak! — a messzi idegenben új szépségeket fedezett föl, egy kis piszkos faluban is annyi új dolgot talált, látott meg, amennyit azelőtt soha, s ez heteken át mulattatta.

Eszébe is jutott, hogy szabad idejét föl kellene használnia és darabot írnia negyvennyolcra. Összegezõ mű lehetne ez, mert megmutatná, hogy a forradalmat mi bukatta meg: a nemesség makacs kicsinyessége, rendi érdekeinek a végsõkig való nyomorult védelmezése. Nyersen, kegyetlenül, a maga põreségében kellene megmutatni, hogy mi volt az ország átka. Hogy az egyetemes érdeket néhány ember mindig föláldozta egyéni érdekeinek. A paraszt önfeláldozását és a nemes önzését is szembe lehetne állítani egy háromfelvonásos színmûben, amely nemcsak maradandó értékû lenne, hanem életmûvének legnagyobb alkotása is.

Hogy szerette volna megint érezni a test túláradó egészségét, hogy az a boldogságnak és az örömnak az érzésével töltsse el, és túlharsogjon minden disszonanciát! Lábadozó beteg volt, de olyan, aki jobban érzi magát, mint az egészséges, mert a fejlődés, az építés erõi dolgoznak benne.

Milyen jólesõ érzés az, amikor az emberben nagy építkezés megy végbe: új izomsejtek képzõdnek, fokozódik a vérkeringés, a vérképzõdés és a kiválasztódás. Ilyenkor nemcsak testileg érzi magát frissnek, hanem szellemileg is. Hányszor megtörtént, hogy amikor a vívóóráról hazament, kikereste valamelyik félbehagyott írását, amelyet annak idején sehogy sem tudott folytatni, és kezdõ írókra jellemzõ gyorsasággal kiépítette, kijavította és be-

Öccsével, Brenner Dezsővel.

fejezte. Kritikai látása ilyenkor különösen világos volt: egyszerre fölismerte, melyik az a pont, amelyen a munka megfeneklett. Néha a expozícióban volt a hiba, máskor egész bekezdéseket törölt, és csodálkozva látta, hogy milyen sokat nyer a mű bizonyos kihagyásokkal.

De hol van már az az idő, amikor gyorsan és könnyen írt! Amikor még az

új női divat, a szűk és hasított szoknya is érdekelte, mert szépnek és érdekesnek találta, mert benne látta a jövő dekoltázsát, és cikkezett róla, mondván, hogy minden öntudatos őszinteség erkölcsös és vágyott dolog, amiért érdemes küzdeni. Belekezdett ugyan négy-öt elbeszélésbe, de még be sem fejezte őket, máris mindegyik úgy hatott, mint egy regény első fejezete. Tapasztalatai, megfigyelései nem engedték meg többé, hogy az eseményt vagy a jelenséget pár mondatba beleszorítsa. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy ha a novellista kifejlődik és férfivá lesz, akkor elkerülhetetlenül regényíróvá változik. Ezért az úgynevezett novellatémák egyre kevésbé érdekelték; gyermekes, kezdő íróhoz méltó dolognak tartotta megírni őket. Nem véletlen, hogy utolsó kötete, a *Muzsikások* után hat év alatt csak két elbeszélése jelent meg: a *Tálai főhadnagy* 1914-ben a Nyugatban és a *Dénes Imre* 1918-ban az Esztendőben, s hogy ez a két írása valamennyi elbeszélése közül a leg-hosszabb.

Minden erőfeszítése arra irányul, hogy úrrá váljék a dozirozáson, mert rádöbrent, hogy aki élni akar a méreggel, annak vasakarattal kell keresztülvinnie a koplaló napokat. Habár 1913 májusában már átlépte a „petit morphinisme” határait, mégis úgy érzi, hogy — a pantopon és a morfium helyes vegyítésének következtében — javul állapota. Csodának tartja ezt, amely láthatatlan és szent erők pártfogoltjává tette. Milyen jó is volna otthagyni a bűnös és önző élvezetek hajszolását, visszatérni a munkás és dolgoz ember életbe, amelyet olyan könnyelműen és meggondo-

latlanul elhagyott! Ha kikerül a labirintusból, ahol a fekete, borzadalmas Morpheusz talán már halálra kereste, meg fogja becsülni tehetségét, és egyetlen célja lesz, hogy az embereket jobbakká, nemesebbekké és igazabbakká tegye. Ezt fogja tartani legfőbb feladatának, s akkor az élet megajándékozza a megelégedésnek és a reménynek isteni ajándékaival, amelyek fölülmúlnak minden elérhető értéket és élvezetet. Ehhez hozzájárul majd elve is, hogy nem szabad az élettárs minden cselekedetét, minden tettét félremagyarázni és a szerelem múlásának, lebecsülésének fölfogni. Tökéletes nő nincs. Abszolút szerelem nincs. Ennek hiánya ne fájjon, mert az embernek meg kell elégednie a viszonylagossal, miután ő is ilyennel éri be. Mindennél fontosabb, hogy a boldogságunkat nem szabad hatalmunkban nem álló dolgoktól függővé tenni. Nem szabad önsugalmazással szándékosan félrevezetni magunkat, s mást okolni olyasmiért, amiért egyes-egyedül mi vagyunk a hibásak.

Hiába tervezte ki azonban aprólékosan gyógyulásának útját, közérzete csak nem javult. Továbbra is fájnak a végtagjai, nagyfokú bágyadtság vesz erőt rajta, aluszékony (olykor naponta tizenöt órán át is alszik), időnként hányingere van, kedvetlen, gyakori éhségérzet kínozza, féltelmes kényszergondolatai támadnak, görcsös izgalom fogja el. Délelőttöként még tűrhetően van, de dél felé rendszerint már lázas, belfájdalom gyötri, este emelkedig a testhőmérséklete, s csak éjjel — erős izzadással — esik le. Fájdalmait ilyenkor még a pantopon sem szünteti meg, csak a morfium teszi elviselhetőbbé.

Ismét — ki tudja, hanyadszor? — depresszió és erkölcsi elkeseredés fogja el, mert fél, hogy a szervezet tiltakozása az, ami a kétségbeejtő tüneteket — az általános rosszullétet, a kegyetlen szívgyöngeséget, a hideg izzadást, a halálfélelem érzését, a nagy lelki fájdalmat, a labilis kedélyt, a nyomasztó álmokat, a fullasztó légszomjat, az apró végtagszaggyújtásokat, az ideges izomrángást, a nagymértékű szédülést és reflexingerlékenységet — előidézi. Ijesztő fülzúgása fokozódik, s olyan rémes benyomást tesz rá, mintha óriási földalatti gépek dübörögnének. Reggelenként egyre küzd a gondolattal: milyen hosszú még a délelőtt, és semmi remény nincs arra, hogy ezalatt jó közérzetnek örvendjen. Pedig ezek a napok, ha a szíve nem alkalmatlankodna, volnának olyan jók, mint amilyenek holmi jobbfejta gimnazistakori napok voltak. Valójában igen kellemesek lehetnének, viszonyítva az ideges medikuskori délelőttökhöz, a nyugtalan tátrafüredi napokhoz, a sápadt, aszténiás klinikai időszakokhoz, jobbak, egészségesebbek, csak a test általános teherbírása és rugékonysága jóval kisebb, és a lélek más: nyugodtabb, megalkuvóbb, kisigényű lett.

De borzasztó is ez a folytonos nyavalyás állapot! Pedig már azt hitte, hogy vége a lelki szenvedéseknek, most már csak a testiektől kell félnie, de ezek sem lesznek olyan nagyok és szégyenletesek, mint amilyenek a régebbiek voltak. Mily boldogság volna egészségesen kilovagolni, dolgozni a kórházban! Egy orvos kellene, aki csodát tesz, egy szuggesztív hatású pszichiáter, mert autoszuggesztíóval sehogyan sem boldogul. Talán még nincs vesz-

Stubnyafürdőn, 1912-ben.

ve minden, s egy háromhónapos kúrával meggyógyulhatna, úgy, ahogyan azok az angol tisztek, akik hosszú éveken át Indiában szolgáltak: amikor hazatérnek, s így megszűnik számukra az ópiumszívás oka — az unalom és a kilátástalanság érzése —, mérgező adagot fogyasztanak el, ettől napokig alszanak önkívületben, nyomják az ágyat hetekig, de nem kívánják többé a mérget. Ezután csak alkoholt kapnak, és egy-két hónap múlva ismét azok, akik régen voltak. Fájdalom nélküli elvonásra volna szüksége, hogy érezze megint a valódi szagokat, ízeket, az ember minden pórusát elernyesztő fáradtságot és pihentséget. Miért vigasztalja magát, hogy átkos szenvedélyénél sokkal nagyobb baj volna egy rákos megbetegedés, tüdő- vagy csonttuberkulózis és amputáció?

Akkor még nem sejtette, hogy a háború őt is a végső pusztulásba dönti, hogy a méreg állandó növelése tragikus következménnyel — emberi és művészi csődjével — jár, de azt igen, hogy nagyon messze vannak még a boldog béke napjai, hogy kizökkent a normális életből, hogy harc-téri szolgálatra alkalmatlan.

Annak tartotta ezredorvosa is, akinek szeptember végén bevallotta szenvedélyét. Nem is engedte vissza egységéhez, nehogy száz és száz ember vesztét okozza, ha szervezete összeroppan a megpróbáltatások terhe alatt.

Félt, rettegett bajától. Esténként, bódult félálomban, amikor a feje gőzölgött a vérbőségtől, és egészségtelen **gondolatok** rajzottak benne, kiterítve látta magát egy szanatóriumban, vagy ellenállhatatlan vágyat érzett, hogy öngyilkosságot kövessen

el egy külföldi, tenperparti szállodában. Varázslónak tartotta magát, olyannak, amilyen az volt ott a szabadkai Teréz térről nyíló vakköz végén, akinek gizgazzal benőtt udvarába gyermekkorában mindannyiszor szívszorongva lestek be öccsével. Hogy vonzotta őket a titokzatos, rejtélyes élet! Az Élet, amelyről eleinte csak álmodozunk, amelytől kamaszkorunkban félünk, amelyet később meg akarunk magunknak hódítani, és amelybe lassanként belenyugszunk. Ő is már beletörődött, de nem önszántából, hanem véres kiábrándulások árán. Ezért is tudja egyre jobban megbecsülni az apró örömeket, a pillanat szerény ajándékait, amelyeket most már nem dob el a jövő káprázatos aranyhegyeiért. Az otthon nyugalma is százszorosan jobban értékeli majd ezentúl, és hála lesz mindazoknak, akik nem haragszanak rá, hanem ellenvetések nélkül szeretik. Idő és érettség kell hozzá, amíg az ember megismeri a dolgok valódi értékét. Ha valaki nem jutott el eddig a fölismerésig, akkor éppen úgy nem érdemel megvetést vagy haragot, mint a messzelátó, ha szemüveg nélkül nem tud olvasni.

Az idő azonban nem tesz jót neki: november végén erős szívroham fogja el, három napig föl sem bír kelni, aztán olyan erős hányinger és szívgyöngeség gyötri, hogy alig áll a lábán. Sokat szenved a hipochondriás gondolatoktól, a kollapszussal súlyosbított mély depresszióktól. Arc- és lábbőrében tűszúrásszerű érzés jelentkezik, nagyobb izgalom esetén rángásos görcs fogja meg a karját, attól tart, hogy kolera vagy tífusz áldozatául esik. Alig vánszorog, pedig néhány hónappal azelőtt

még határtalannak vélte munkabírását, mert négy nap alatt nem aludt nyolc-kilenc óránál többet, jól bírta az éhezést és az álmatlanságot. Hálával gondol ezred-orvosára, hogy fölvette a betegállományba, mert két-három olyan hét, mint amilyen az átélt öt-hat nap volt, katasztrófához vezetne: úgy járna, mint az az aradi törzsorvos, aki a kimerítő munka hatására emelte a morfiumadagot, és egy szép napon, közvetlenül az injekció után meghalt.

De a lejtőn nincs megállás: állapota nem javul sem Pesten, ahova 1915 tavaszán áthelyezik, sem Előpatakon, ahova a felülvizsgálat után kerül. Augusztus közepén zárt intézetbe viszik. Kést, borotvát, kardot — mindent elvesznek tőle, levelet csak cenzúrázva írhat, az udvarban csak felügyelet mellett sétálhat, de a törzsorvos — úgyszintén Moravcsik-tanítvány — igen emberségesen, kollegiálisan bánik vele, és még a véleményét is kikéri egyes betegtársairól. Tíznapig megfigyelés után azzal a meggyőződéssel hagyja el a helyőrségi kórházat, hogy ezentúl nyugodtabb és testi erejének megfelelőbb életmód vár rá.

Földesre, egyévi szabadságának állomáshelyére azzal az elhatározással utazik, hogy végre megvalósítja a teljes absztinencia tervét. Hamarosan rájön azonban, hogy a mostani állapot nem alkalmas arra, hogy megszabaduljon az „útálatos és gyönyörűletes” méregtől. Nem azért, mint-ha a napi munka elvégzése nagy erőfeszítésébe kerülne, és csak egy vágya volna: hazamenni, levetkőzni és lefeküdni, hanem azért, mert nem tudja kiszámítani az életét. Néha váratlanul dolgoznia kell reggeltől estig, máskor meg legföljebb csak

egy-két óra dolga van. Márpedig egyik sem jó. A mérsékelt, egyenletes munka a kedvező. Nincs szörnyűbb érzés annál, hogy az embernek mindig rendelkezésre kell állnia. Sohasem tervezhet, sohasem oszthatja be a délutánját, mert minden pillanatban kocsi állhat meg a háza előtt, és kihívhatják egy beteghez, aki vért hány. De a lehetőség, hogy minden vágyát kiélégíthesse — jól ehet, muzsikálhat, olvashat, festhet, cigarettázhat —, elviselhetővé teszi a falusi magányt. El is határozza: vidéken telepszik le, mert ott meg lehet 16—20 000 koronát keresni évente, amennyi jövedelme vidéki nagyvárosban csak a negyven-ötven éves, beérkezett kórházi igazgatónak, tiszti főorvosnak van, s amennyi a kiegyensúlyozott, gondtalan életéhez szükséges. Egy község, amely a fővárostól néhány órányi járásra van gyorsvonaton, még nincs az isten háta mögött. Ha el is vonul a világ kíváncsi szeme elől, még nem temetkezik el élve. Még mindig nyitva marad előtte az írói, elsősorban a drámaírói boldogulás útja. Mert irodalmi munkásságáról, ha nagy ritkán ír is csak, még nem mondott le. Különösen azután, hogy újból elolvasta köteteit és megállapította, hogy most mégiscsak többet tud, mint tudott.

Alkotói becsvágya ismét fölébred benne: terveket sző, bele-belekezd egy-egy novellába, elbeszélésbe, de egyiket sem fejezi be. 1916. július 12-i levelében lelkedezve írja Kosztolányi Dezsőnek:

„K. Desiré! Volna egy nagyszerű operett-thémám amelyet veled szeretnék kidolgozni. — N. B. A librettót együtt írnök, a verseket te, a zenét én. De nagyon félek,

hogy elmeséled a barátaidnak és elkapják az orrunk elől. Azaz egy napon azon veszed észre magad, hogy a színlapon hirdetik a mi témánkat. Azt mondhatom, hogy páratlanul kitűnő dolog és az operettben egy új lépést jelentene a műfaj számára. Világ-cikk lenne belőle — *ezt tudom*.

Vajon számíthatok-e teljes titoktartásodra?

Küldd el levélben becsületszavadat és akkor megküldöm a témát és a darab vázlatát. A szöveggönyv még a nyáron elkészülhetne.

Még csak egyet róla. Nem volt még ilyen! Annyira kitűnő, mulattató, mulatságos és mégis mélyen költői. Zenésítésre pedig azért alkalmas, mert *általánosan ismert történet*, be van idegezve reá a közönség és az új relációk, a mese teljessége is alkalmas reá, hogy a közönségben már meglévő emlékeket hatalmas erővel ébressze fel és nagy figyelmet, érdeklődést keltsen.”

Hamarosan megjön a válasz: unokatestvére följánlja segítségét, de Csáth Géza sohasem avatja be tervébe, még két évvel később sem, amikor elküldi neki utolsó munkáját, a *Dénes Imrét*:

„Egy csodás eredeti operett-tervem van, amelyhez neked bizonyára nagy kedved lenne, de addig nem akarom elmondani, míg együtt Beöthyhez fel nem mehetünk vele.

NB. Reménykedem, hogy 3—6 héten belül Pesten felkereslek s akkor ezt megbeszéljük. Írni — még nem írok. Előbb meg kell jelenni a kiadatlan dolgaimnak és néhány még nem közölt munkámnak.

A neves író.

Itt küldök egyet. Olvasd el. Nem valami egetverő dolog. De számtalan jelentéktelenebb, kisebb dolgot olvastam pl. az Esztendőben is, mint attractiot. Kérlek írd meg véleményedet erről. Azután döntünk, hogy az Esztendőnek felajánlom-e.”

S még egy kérés ugyanebben a levélben:

„A Monarchiában teljesen kifogyott a Pantopon nevű svájci készítmény. Kérlek kövess el mindent, hogy ismerős svájci tudósító, aki hazajön Pestre mostanában: *hozzon magával 100 gmot.* Tétesse át papírzacskóba, viaszpapírba és pénztárcájában áthozhatja. *Árát megtérítem (kb. 3—600 kor. lesz, de lehet esetleg 1000 is. Valószínűbb azonban, hogy 180—250 kor-ért kapni fogja)* ezenkívül 2 doboz finom S. Flor dohányt adok neki ráadásul, vagy 100 kor tiszteletdíjat. Kérlek provokálj tőle ígéretet, hogy elhozza, ha kell adj vagy küldj neki pénzt és ígértesd meg véle, hogy hazaérkezve nem seftel vele, hanem átadja neked. Talán sejteni fogod, hogy ezen anyagra igen nagy szükségem van és nem alkalmatlankodnék nálad ha más útmódon meg tudnám szerezni. Igen kérlek értesíts erről: számíthatok-e rád.”

Pár nappal később már olvashatta a zöld tintával írt, ismerős sorokat:

Budapest, 1918. június 23.

Drága Jóska — megkaptam két utóbbi leveledet: utasításodhoz híven járok el. Egyelőre nem tudom, milyen eredményre, mert — mint értesülök — a hiány igen nagy.

Fontosabbnak tartom az elvonást: ezt meg kell tenned. Bécsben Wagner-Jauregg

professzor, Krafft-Ebing utóda, személyes ismerősöm s bejáratos vagyok a klinikájára. Akármikor nagyon szívesen fogadna. Klinikáján állandóan mesteri *kímélettel* csinálja az elvonási kúrát. 4 hét alatt készen vagy. Az istenre kérlek, jőjj fel hamar, de elsejéig, mert aztán elutazom, én fölkísérlek s mint egészséges ember mehetsz haza. A születendő gyermekedre nézve is fontos ez.

Itt nincs idő a halogatásra. Amit szenvedélyed védelmére hozol fel, mind hamis az érv. Szememben nevetséges és gyermekes védekezés az, hogy a morfiumhalál a legkellemesebb és az általa okozott öröm ingyen van. Dehogyan van ingyen. Amit mi egészségesek a napfénytől és az ételtől és a fürdéstől kapunk, azt te a méregtől szerzed. Hamis a logikád. De gyógyulásod egy hónap alatt megtörténhetik. Az ifjúságunk emlékére, a gyermekkorunk boldog játékaira kérlek, jőjj *azonnal*. Én elkísérlek, veled maradok, ha akarod s te egészségesen térsz vissza. Azonnal válaszolj.

Öllek:
Desire

De Csáth Géza se nem ment, se nem válaszolt. Hiába figyelmeztette ismételten, hogy milyen szomorú kényszerhelyzetbe került; hogy mindaz, amit a mesterségesen előidézett öröm filozófiájáról írt, merő önámítás; hogy az a plusz, amihez a szer által jut, csupa mínusz: csupa szenvedés.

Hiába volt azonban minden. Hiába érzett vele, hiába akart segíteni rajta, hiába érezte felelősnek magát sorsáért: Csáth Géza mindezt olcsó iskolai bölcsességnek tar-

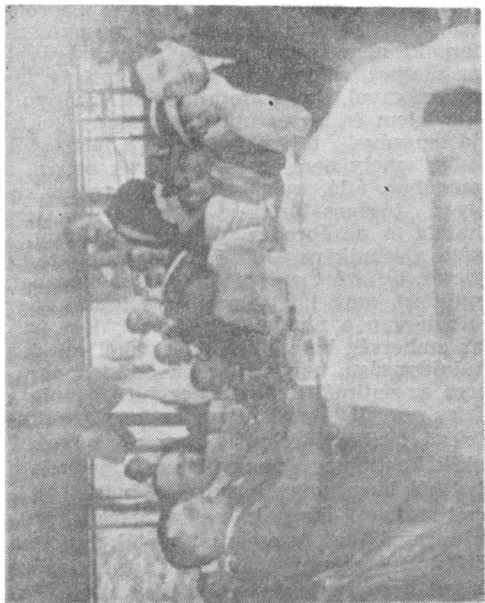
totta. Se szép szóval, se erőszakkal nem volt hajlandó szanatóriumba vonulni. Mint ahogy két évvel előbb sem, amikor öccse és unokabátyja mindenáron Szabadkára akarta csalni, hogy meggyőzze az elvonás szükségességéről. Okos önzésből akartak cselekedni, gyökeresen és jóságosan, de hiszékenyen is, mert biztosra vették, hogy sikerül jó útra téríteniök. Meg is írták neki, hogy minden áldozatra hajlandóak, csak hogy megmentse. Lehetetlennek tartották, hogy ők ketten meg ne tudják győzni keménységükkel és szeretetükkel, hivatkozván tanárára, Moravcsik professzorra, aki szerint halaszthatatlanul meg kell magától vonnia a mérget, ha nem akar elpusztulni.

Csáth Géza se akkor, se később nem ment be a bécsi szanatóriumba.

A terv, amelyet meggyógyítására előkészítettek, naívnak és hasznavehetetlennek bizonyult. Még Freud neve sem volt számára elég vonzó: tovább építgette téveszmerendszerét:

A félelem, hogy esetleg negyvenéves kor előtt kell meghalni, alkalmas arra, hogy bizonyítsa addigi életmódjának helyességét, mert az élet tragikus rezdülései egy hiperérzékeny lélek számára elviselhetetlenek volnának eufória nélkül. Ennek az életnek legfőbb szépsége a nagy ritmusa. Minden nap egy egész emberi életpályának a paradigmája. A reggel, az ébredés küzdelmes, rossz, fájó, zilált, mint a gyermek világrajövele. Fájdalmas, mint a tehetetlenség, az élet durva erőinek, akadályainak, a munka — a lélegzés — kényszerének az érzése: a méhbeli boldog, munkátlan onnipotenciával szemben. A mos-

dás fázós, de üdítő dolog. A reggeli kellemes. A cigarettazás, az előkelő zamatú Szultan Flor és a török pipadohány, amely egy fejedelmi anyagokkal bebútorozott új lakás, a friss cédrusfa, selyem, szagos, szárított exotikus virág szagát idézi föl, és jóleső, telt, kielégítő marást okoz a torokban, az újságolvasás a kamaszkor nyugtalan, ki nem bontakozott izgékonyásával, az élethez való hozzá nem szokottság fanyarságával, de az optimum felé irányuló küzdelem és biztos haladás reményével és jó érzésével tölt el. Búcsú a feleségtől, csók, amely nem szerelmes, csak baráti, a magában álló, magában egész ember kegyes, jóságos törődése társával az álom halála és az ébredés föltámadása után. A séta a klinikára kissé izgékony, izzadó, sietős, de azért az ember közben élvezheti mindazt, amit lát. Jóleső érzés tudni, hogy útban van a nyugodt, teljes férfikor felé, az emberség betetőzése felé, ahol minden tulajdonsága, egyéniségének minden paránya az optimális lengéshez jut. Szívja a friss reggeli levegőt, issza az intenzív illatokat, nézi a járókelőket, az asszonyokat, akik kendőben, pongyolában mennek a boltból haza, vagy hazulról a boltba, kicsit mozogni akarnak, meg akarják ringatni a csípőjüket, és csak azt várják a maguk öröklött érzékenységében, hogy a levegő kicsit besurranjon a szoknyájuk alá. Minden olyan erős, kemény, különös. A munka — a szellem munkája — ugyan nem olyan élénk, mint azelőtt, de a pszichikai érzékenység nagyfokú csökkenése bőven kárpótol érte. A test könnyűsége minden nap meghozza a maga örömét, az elégedett-

A budapesti Gundel-étteremben.

ség semmivel össze nem hasonlítható, boldogító érzetét.

Áldozat volt, a legszomorúbb és a legártatlanabb áldozat. Ilyennek látta Kosztolányi is, aki sok-sok erőt és szeretetet érzett magában, hogy megmentse, amikor — 1916 derekán — olyan sötét dolgok tárultak föl szeme előtt, amelyenekre minden képzelőereje mellett sem számított.

Két és fél éven át intette, óvta, figyelmeztette: élnie kell, egészségesnek kell lennie, mert ez az élet záloga, mert ennyivel tartozik önmagának, családjának — feleségének és kislányának, hiszen semmiféle morfium, vagy pantopon, vagy ópium nem pótolja, nem pótolhatja az apai örömet, amelynél nincs külön életösztönző.

Regőcén volt már ekkor, a kis bácskai faluban, ahol az orvos kukoricaszárból hevenyészett ülésen járja a tanyákat, magyar, szerb, német betegeket gyógyít. Az élet parancsa hozta ide. Eleinte ebben a küzdelmes szolgálatban távlatokat is látott, de azután megint ránehezedett a magány, és visszamenekült oda, ahonnan mindig mentséget várt.

Egy nyugodt éjszakája sincs: a forró izzadás, fejfájás, mell-, nyak- és csigolyafájdalom kiszívta minden erejét, idegei fölmondták a szolgálatot, rémképeket lát, fél, hogy vérébe fölszívódott a genny, nyaka megmerevedett, nagymértékű légszomj fojtogatja, rémes nyugtalanság, szívdobogás kínozza, körmei lilák. Haláltusa volt ez, amikor a lélek és a gondolat is megbénul. S hogy kilátástalan helyzetéből mégis kiutat találjon, a katolikus filozófiához menekül, s hagyja, hogy „merész, sza-

bad röpte" valósággal elbájolja, jóllehet már 14 éves korában kételkedett a más-világban.

Most már napi hét adaggal ösztönözte magát, hogy el tudja végezni fárasztó munkáját, s megnyugtassa magát, nem kell egy éjszaka elmenekülnie táskájában a morfiumos fiolákkal, nem fogják azokat elvenni tőle a frontról hazatérő katonák, és nem fog, mielőtt gyógyszerházhoz ér, szívgyöngeségben meghalni.

Borzásztó volt számára ez az elhagyatottság, a bizonytalanság. Milyen irigylendők a fák, az állatok, a felhők, mind élők a maguk biológiai vagy fizikai életét, csak neki kell beszüntetnie mindent. A halálra ítélt érzése volt ez, aki tudja, hogy nem-sokára az örök sötétbe merül.

Nehezére esett minden, de vigasztalta magát: nem baj, hogy a halál miatt nincs kedvünk dolgozni, mert a végtelenséget úgysem ismerhetjük meg. Mert ha halhatatlanok volnánk, akkor lusták volnánk a megismerésre, sőt nem is volnánk kíváncsiak semmire. Nem volna titok, misztérium, tudás és haladás.

A spanyol nátha, amelynek vége felé szélhűdések roham is jelentkezett, és elhomályosult a látása, akárcsak 1916 nyarán, amikor csodálta a parasztokat, hogy este lámpa nélkül járnak, megakadályozta abban, hogy Pestre menjen, hátha barátai adnának neki egy képességeinek megfelelő helyet, és elősegítette az exitációs stádium belálltát.

1919 januárjában aztán minden összeomlott.

Nem sokkal később mégis megpróbálta a lehetetlent:

Nyilatkozat és kérelem

Én, alulírott dr. Brenner József orvos, regőcei lakos ezennel kijelentem, hogy az ópium mértéktelen élvezetétől eredt ideges állapotom megjavítása érdekében alávetem magam a szükséges szakszerű gyógyításnak. E célból felhatalmazom akár Brenner Józsefet, atyámat, akár Brenner Dezső öcsémet, hogy legjobb belátásuk szerint, akár külön-külön, akár együttesen engemet valamely szanatóriumban vagy kórházban elhelyezhessenek s ott az orvos utasításai szerint eszközlendő kezelésnek magamat már most alávetem és beleegyezem abba, hogy engem az illető gyógyintézetből csak akkor bocsássonak el, ha teljesen meggyógyulok beteges szenvedélyemből. Nem lesz jogom követelni, hogy már akkor kibocsássonak, amikor apám még bennmaradásomat követeli.

Ezen nyilatkozatot saját akaratomból, minden idegen befolyástól mentesen magam írtam egész terjedelmében s ezt annak jeléül, hogy az szabad akaratom kifolyása, aláírtam.

Kelt Szabadka 1919. IV. 15.

Dr. Brenner József

Másnap be is vonult a bajai elme-gyógyintézetbe. Alighogy belép a kórterembe, agyába villan a gondolat: öngyilkosnak kell lennie, ha már odahaza nem tette meg, pedig nem egyszer érzett leküzdhetetlen vágyat.

„A kórházban, ahová még úgy mentem be, hogy a legjobbakat reméltem: 1 nap alatt elvonták a szert” — írta később, június 25-én búcsúlevelében Kosztolányinak.

— „Rettenetes kínjaim voltak, először tes-
tiek. Ezután rájöttem, hogy már nem lehe-
tek egészséges... Képzelheted mit szen-
vedtem, be voltam zárva, nem jöttek ér-
tem, 30 éjjel semmit se aludtam, ekkor ta-
nultam meg, hogy kell egy gondolatot aka-
rattal teljesen ‚affektios’-sá tenni. Bor-
zasztó sors, ha elgondolom mi lehettem
volna!...”

Tudja, hogy gyógyíthatatlan:

„Itt vagy gyilkolni vagy megbolondul-
ni kell a degenerált egyénnek. Én nem
tudtam gyilkolni — tehát meg fogok bo-
londulni!”

Érzi, hogy Bajáról fogják eltemetni,
mert ez a kórház nagyon szigorú és gyors
elvonást akar, azt pedig az ő lelkiállapota
mellett nem lehetséges megcsinálni, mint
ahogyan méhkiirtást sem altatás nélkül.

Már másnap annyira nyugtalan, hogy
külön cellába zárják. Ordít kínjában, di-
dereg, egy percre le nem hunyja a szemét.
Husadikán megszökik a falon át, de ré-
mes hajsza után elfogják és ismét egy hi-
deg zárkába dobják. Még az éjjel összetör
egy poharat, és egy üvegszilánkkal össze-
vagdossa magát, mert levonta élete tanul-
ságát: el kell pusztulnia, mivel betegsége
— progresszív paralízis — gyógyítha-
talan.

Nem kórházban — börtönben érzi ma-
gát. Éjszakánként tornászik és dühöng az
ápolók miatt, akik mosdani sem engedik.
Nemegyszer birokra kerül köztük a sor,
mert azt hiszi, hogy mindenki csak őt
igyekszik bosszantani.

Rémes, mily kegyetlenek az egészséges
emberek. Nincs más hátra, mint levonni a

MAGYAR SZÍNHÁZ

Szombaton, 1911 május hó 20-án
ELŐSZÖR

A Janika

Magyar Színház, 1911. május 20-án, Szombaton

Személyek:

Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József

Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József

Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József

Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József

Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József

HAMVAZÓ SZERDA

Magyar Színház, 1911. május 20-án, Szombaton

Személyek:

Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József

Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József

Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József

Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József

Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József
Farkas József

A JANIKA Hamvazó szerda

Magyar Színház, 1911. május 20-án, Szombaton

Az első színpadi siker.

konzekvenciát: öngyilkosság. Hiába, teljesen magára maradt. Senkije sincs immár. Mindenki eltaszította, ráunt, belerúgott. Mit tegyen így élet, becsület, szeretet nélkül? Összeomlott a múltja, jelene.

Átkozza ostoba önállótlanását, hogy bejött ide, az ügy végleges rendezése helyett. Végzetes hibának tartja ezt, mert itt hangzott el halálos ítélete: kisagyi paralízise a leggyorsabb lefolyású.

Már nem reménykedik, mert nincs mi-
ben reménykednie. A jövő májust már nem éri meg, mert itt nem kezelik, csak kínozzák, mert magárahagyatottságában állandóan, éjjel-nappal csak sorsával foglalkozik, az agya eltompult az élesen jelentkező gondoktól, és a járása is rossz lett.

Ha odahaza — szerető emberek közt — megpróbálhatná magát nátriumnukleinnel gyógyítani! De még akkor is el innen, ha ez sem segítene, mert egész életében munkájával tisztességes milliót biztosított magának, s megérdemli, hogy ilyenben haljon meg, és ne itt legyen kénytelen föl-
vágni az ereit egy ablaküveggel vagy a bűzös klozetban fölkötni magát egy lepedőből hasított szalagra.

A rémlátomás elől, hogy ott lóg a teste a gerendán, június 2-án délután — Priestinger Józseffel együtt — megszökött, és nekivágott Regőcének. Harminc kilométernyi gyaloglás után késő este meg is érkezett, hogy odahaza fejezze be az életét. Mert akkor már tudta, hogy nincs sok hátra: *Ópium* című novellájának megírása után tíz évig élt. Csak tíz évig, pedig akkor még azt hitte, hogy a méreg nem fog árta-

ni neki és — mint annyi orvos — húsz-harminc évig is élél majd vele.

Betegén is ugyan még mindig többnek érzi magát más egészséges embernél, gondolkodása még mindig alkotóbb jellegű és eredetibb, mint sok intelligens emberé szellemi egészsége tetőfokán, de a reménytelen, szorongó érzés, a rettegés csak fokozódik. Eszébe jut, hogy már 1917 nyarán megjósolta, hogy a harmincharmadik évét nem éri meg, pedig jó volna akkor meghalnia, mert édesanyja is harminchárom éves korában halt meg.

Minden egyes nap leszámolás volt az életével és összegezése tapasztalatainak, búcsú az érzékletes világtól, amelytől olyan sokszor elmenekült. Most azonban csodálatosnak tartott mindent, ami hozzá tartozott.

De jó volna még egyszer hallani a *Ringet*, a *Tannhäusert* és a Puccini-operákat, a *Rózsalovagot*, az ezüst rózsza csodás flageoletkarát! De jó volna szívni King cigarettát! Hazamenni és édesapjával eljatszani a Grieg- és Beethoven-hegedűszonátákat, a Goldmark- és Mendelssohn-hegedűversenyeket, a *Sevillai borbélyból* a nyitányt. De jó volna Palicson megfürödni szép augusztusi délután és élvezni a férfi-fürdő épületének kátrány- és fenyőszagát, s utána szalámit enni és sört inni a nagyvendéglőben! De jó volna fürdeni ugyanott szép szeptemberi délután, a hűvös levegőben, és nézni a túlsó partok lila színeit és nyárfafoltjait! De jó volna látni a Tátrát, átkozott életének fordulópontját és a feleségével való megismerkedésének helyét! De jó volna viszontlátni Stubnyát, és egy

napot élni még a régi jó életből ottan! Pa-
licsot is 1913-ban és a háborús állomáso-
kat, amikor annyit panaszkodott a kényel-
metlenség miatt, holott micsoda boldogság
az, ha az ember kötözés miatt nem alszik
hat napot és éjet ahhoz képest, amikor ha-
lálsejtelmek és az élet tönkremenésének és
a becsület elpusztításának gondolata miatt
nem alszik harminc éjszakát. De jó volna
repülni repülőgépen! Csorbán élni ismeret-
lenül pár napot, vagy a Tarajkán egy kis
turistaszobában lenni öngyilkos.

Minderről — sajnos — szó sem lehet.
Itt kell, ebben a falusi orvosi lakásban
nyomorultan, kétségbeesetten és formátla-
nul a halálba mennie, olyan szorongó ér-
zéssel, amelyet Heródes érez a *Salomé*-ban,
amikor veszedelemtől fél.

A kényszerképzetek ismét fölélednek
benne. Olgát már megint nem tartja an-
nak az asszonynak, akiben visszhangzik
egy ilyen lélek minden rezdülése, aki csak
akkor ajzott és hangos, amikor hónapokon
át éjjel-nappal gyötri, és látja nagymérté-
kű romlását a mérge használata miatt, az
ebből fakadó hanyagságát, közömbösségét
és lustaságát. Most ismét őt vádolja átkos
szenvedélyével, aki nem akarja, hogy le-
szokjon a morfiumról, amelyet — amint
azt a Kosztolányihoz írt búcsúlevelében
mondja — „éppen és főképp a házasságával
kapcsolatos kínos képzetek elűzése miatt”
használt. Őt okolja irodalmi megfeneklé-
séért, azért, hogy „túl objektív, túl elbe-
szélő és optimista-hangú” lett írásaiban, és
soha többé nem tudta elérni *A Janika* szín-
vonalát, annak a darabnak a színvonalát,
amelyről a jóízű Alexander Bernát azt
írta, hogy nem mindennapi munka, virtuóz

dolog. Hol van már az az idő, amikor ezt kérdezte a frontról:

„...Nem tudom megérteni, hogy fordulhatott elő egyszer is, hogy mi veszekedtünk valaha? És ha tovább megyek — jólesik csakis magamat okolni, és azt mondom, hogy az én anygali kis Olgám igazán nem volt hibás, mert ő mindig jót akart.”

Ahogy közeledett július 22-e, az a nap, amelyen — már évekkel előbb úgy érezte — véget kell vetnie szenvedésének, amelyen ráborul a jótékony fekete csönd, úgy érlelődött meg benne a gondolat, hogy meg kell torolnia tragédiáját.

A férj, az ember, az orvos, a művész érzéseinek hihetetlen zűrzavara következett el ekkor. Valami indította. Valami kezébe adta a fegyvert. Ki tudja, mi és miért tette ezt? Valami ismeretlen belső parancs? Vagy az ösztönök fölbomlása? ... Egy asszony, lehet, hogy nem is látja már, ki, karján a gyerekek ott ül, szeme, tekintete kihívó, kérdő, vádoló, s mindez valamire szólít... Kit szólít és miért? Ki tudná megmondani, milyen féktelen erők szabadultak föl benne, s rombolni, pusztítani, ölni akarnak?

A fegyver eldőrdült... Az asszony karja elernyed, és utolsó öleléséből a tízhónapos gyerek a kanapéra esett.

Rohant, de csak a szomszédos házig érhetett el — erejéből eddig tellett —, ott, a fülledt kovácsműhelyben, a pörölyök között összeesett, és nem láthatta annak a tekintetét, aki föléje hajolt, és talán még akart tőle valamit kérdezni, de hang már nem jött ki az ajkán, késéhez nyúlt, bal karján fölvágta az ereket, és nagy adag

A szabadkai kórház elmebetegosztálya.

morfiumot vett be, hogy úgy haljon meg, ahogyan azt annyiszor elképzelte:

„Ha eljő az idő, hogy meg kell halnom: akkor befecskendezek először 0,02 g morfint. Elszívok egy cigarettát, várok 20 percet, de nem többet. Ezután $3 \times 0,06$ g morfint. Mire egészen álmos leszek. Ekkor veszem a kloroformos üveget és egy zseb-kendőt. Ezt rákötöm az orromra, a kezeimet pedig bedugom a nadrágszíjam alá szorosan. Ezután olvasok hangosan: 1, 2, 3, 4.

Ez elég gyáva halál, de haljon meg bátrabban (egy pisztolylövéssel) az, aki az élettől teljesen megundorodott. Én azonban szeretném és imádnám az életet — és csak azért halok meg, hogy ocsmány szenvedések elől meneküljek.”

De akkor még nem halt meg, mert a debreceni klinika odavalósi orvosa másodszor is bekötözte, amikor föltépte sebét, és a bajai kórházban is összevarrták ereit, mielőtt kényszerzubbonyt húztak rá.

Szabadkán, a Mária Valéria közkórház elmebelegosztályán, ahova — hozzátartozóinak a kérésére, az ügyészség beleegyezésével — szeptember 3-án áthelyezték és 2291. szám alatt a 94. osztályra fölvelték *Psychosis ex intoxicatiam morphinismus* diagnózissal, a kórrajz tanúsága szerint már nyugodtan viselkedett, kérdésekre értelmesen válaszolt, hely-, idő- és térbeli viszonyokról tájékozott volt, de minduntalan öngyilkossági szándékát emlegette, mert gyógyíthatatlannak tartotta magát.

Megmondta ezt öccsének is, s emlékeztette tíz évvel azelőtt édesanyjuk sirjánál tett fogadalmukra, hogy reménytelen be-

tegség esetén egymásnak gyorsan ölő mérget fognak adni. Kérte, hogy azonnal hozza el, s amikor nem kapta meg, másnap, szeptember 11-én reggel meg akart szökni a cellából, de az ablakon nem tudott kibújni. Egy őrizetlen pillanatban azonban átmászott a falon, és fehér cipőjében, fehér vászonnadrágjában és fekete zakójában elindult Budapest felé, hogy ott kezeltesse magát. Előbb azonban bement a Halasi úti gyógyszerárba, Decsy Jenőhöz, aki anyai ágon rokona volt, hogy felesége felől érdeklődjön, pénzt kérjen és pantopont lopjon tőle.

A halál pillanatát az emberi lélek, emlékezet megszépíti, elsötétíti vagy vigasztalóvá teszi, mintha enyhítené akarná az eltávozott tévelygéseit.

Ilyen volt Csáth Géza halálának irodalmi és zsurnalisztikai visszhangja évtizedeken át, majdnem napjainkig. A valóság sokszor ridegebb, szelídebb vagy kegyetlenebb ennél.

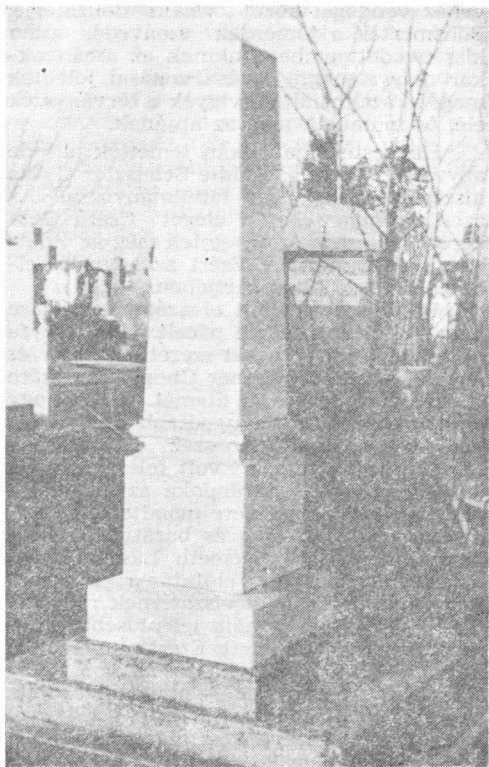
A katonák, akik a demarkációs vonalnál föltartóztatták, nem vetették rá magukat, nem lőttek rá, nem teperték el. Nem dulakodott velük, nem szakította ki magát karjukból, nem kezdett el futni, nem menekülés közben morzsolta szét szájában a mérget, s nem egy országúti árok mellett pusztult el egy-két perc halálos kínjai és görcsei után, ahogyan azt még Karinthy is írta emlékezetes búcsúztatójában.

Nyugodt volt, amikor elfogták, és bekísérték az őrszobába. Nem követelődözött, nem magyarázkodott, nem rimázkodott, nem térdelt le a határőrök előtt, csak bevette a pantopont, elszédült, és lebukott a

földre. Fúvel kipárnázott szekéren vitték be a szabadkai városháza elé, hogy a kávéház vendégei közül valaki fölismerje. Fölismerték a tömérdek szenvedés után kiszenvedett embert, akinek az arcán akkor már a megnyugvás vonásai jelentek meg, és azt mondták, vigyék a törvényszék elé, és mutassák meg az apjának.

Holttestét Szabadkán temették el, de agyvelejét öccse fölküldte Schusztter Gyula hisztológusnak, hogy tanulmányozza. Az azonban nem tehetett eleget Csáth Géza kérésének, mert az agysejtek még az oldatban is fölbomlottak. Ezért az agyvelőt elhantolta a klinika kertjében.

Fél évszázad múlt el azóta, de sírjára nem állítottunk fekete pácolt nagy tölgyfa keresztet, ahogyan azt szeretne volna, és nem vésettük be Weiner Chopin emlékére írt művének utolsó öt ütemét. De jó, hogy eljött végre az a „nyugodtabb kor”, amikor az irodalomtörténészek visszatérnek rá. „Angyali gyilkosa” volt feleségének és önnönmagának, „zarándoka az árnyak”, ahogyan azt unokafivére mondta róla, akinek nemcsak rokona és barátja, hanem inspirálója, sőt — Németh László szerint — egyben-másban előfutárja is volt. S megnyugtató, hogy visszatérnek rá, mert társtalanságában is nála jelentősebb egyéniségeket is megihletett. Ezért műveit nem kezdi ki az idő, még ha sosem volt — és félő, hogy nem is lesz — annyi olvasójuk, amennyit azok művészi értéke — a korról adott félelmetesen pontos diagnózisa miatt — megérdemeine.

Csáth Géza sirja a Bajai úti temetőben.

CSÁTH GÉZA ÉLETRAJZI ADATAI

1887. február 13.
születik Szabadkán mint dr. Brenner
József ügyvéd és Decsy Etelka első
gyermeké.
1895. február 6.
szívbajban meghal az édesanyja.
1896. augusztus 17.
apja elveszi feleségül Budánovics
Ilonát.
- 1901-
zenekritikákat és karcolatokat ír a
Bácskai Hírlapba.
1896.
gimnáziumba kezd járni.
- Az 1902/3. tanévben
az önképzőkör tagja lesz, és sokoldalú
tevékenységet fejt ki.
- 1902
második díjat kap a *Széchenyi és Vö-
rösmarty* című városi pályázaton. Az
első díjat Kosztolányi Dezsőnek ítélte
oda a zsűri.

Az 1903/4. tanévben

huszonnyolc pályamű közül *Arany élete és működése a szabadságharc után* című munkája bizonyul legjobbnak. *Uralkodó érzelmek Arany lírájában és Arany mint epikus* című tanulmányáért, *A fekete kutya* és a *Mese a kávéházról* című elbeszéléseért, valamint *Szabolcska Mihály* című jellemképeért dicséretet kap.

1904. január 10.

az önképzőköri ülésen fölolvassa *A kályha* című versenynovelláját, s a kör azt dicséretesre érdemesíti. Az írást elküldi Bródy Sándornak, s az azt válaszolja, hogy „jót, sőt feltűnőt” vár tőle.

1904. június 15.

leérettségizik a szabadkai gimnáziumban.

1904. szeptember

beiratkozik a budapesti orvosi fakultásra.

1909. június 25.

lediplomál, majd ideggyógyászként a Moravcsik-klinikára kerül tanársegédnek.

1910. április 20.

morfiumot kezd szedni az álmatlanság és a kedélyi depresszió ellen.

1910. május 1. — 1910. október 23.

fürdőorvos az ótátrafüredi szanatóri-

umban. Itt ismerkedik meg Jónás Olgával, későbbi feleségével, aki itt gyógyította tüdőbaját.

1911 nyara
Stószon fürdőorvos.

1911 ősze
az első elvonási kúra.

1911. október
Münchenbe megy professzorával.

1912 nyara
Stubnyafürdőn szanatóriumi segédorvos.

1913. május
átlépi a „petit morphinisme” határát: egyre nagyobb morfium- és pantoponadagokat szed.

1913. június 19.
házasságot köt Jónás Olgával.

1913 nyara
Palicson fürdőorvos.

1913. október 6.
a budapesti Liget Szanatóriumba megy elvonásra.

1913. december 12.
gyógyulatlanul elhagyja a szanatóriumot.

1914. június közepe
Előpatakon orvos.

1914. augusztus 3.
bevonul katonának. Előbb a szerb,
majd az orosz harctéren teljesít szolgál-
latot.
1914. október
Trencsénben van a hadkiegészítő pa-
rancsnokságnál.
- 1915 tavasza
Budapestre kerül az I. honvéd gyalog-
ezredbe.
- 1915 nyara
felülvizsgálatra küldik.
1915. július
Előpatakon dolgozik.
1915. augusztus 19.
tíz napot zárt intézetben tölt. Egyévi
szabadságot kap, utána csak helyi
szolgálatot teljesíthet.
1915. október
Földesen orvos.
1917. január vége
Székesfehérvárra megy.
1917. április
megpályázza a péterrévei állást, de
kérvényét közérdekből — a zombori
főispáni hivatal kérésére — visszavon-
ja, és Regőcére nyújtja be.
- 1917 ősze
miután fölmentették a katonai szolgál-
lat alól, Regőcére kerül községi orvos-
nak.

1918. augusztus
megjelenik utolsó elbeszélése, a *Dénes Imre*, az Esztendőben.
1918. október 6.
lánya születik.
1919. január
minden összeomlik benne.
1919. április 25.
fölvesszik a bajai városi közkórház el-
mebetegosztályára.
1919. május—június
nagyfokú depresszió vesz erőt rajta,
állandó öngyilkossági vágyat érez.
1919. június 2.
megszökik a kórházból, és gyalog ha-
zamegy Regőcére.
1919. július 22.
három revolvergolyóval megöli a fele-
ségét, öngyilkosságot követ el, de meg-
mentik az életét, és visszaviszik a bajai
kórházba.
1919. szeptember 3.
hozzátartozóinak a kérésére a szabad-
kai kórházba kerül, ahol 2291. szám
alatt fölvesszik a 94. osztályra *Psychosis*
ex intoxicatiam morphinismus diagnó-
zissal.
1919. szeptember 11.
megszökik és elindul Budapest felé, de
a határon föltartóztatják. Nagy meny-
nyiségű pantopont vesz be és meghal.

1919. szeptember 13.

Dr. Milan Magarasević ügyész — 2156.
számú végzésével — a nyomozást be-
szünteti dr. Brenner József elhalálozá-
sának ügyében, miután megállapította,
hogy bűncselekmény nem forog fön.

CSÁTH GÉZA MŰVEI

A varázsló kertje. Elbeszélések. Budapest, 1908. Deutsch Zsigmond és társa.

Az albíróék és egyéb elbeszélések. Budapest, 1909. Engel nyomda. Mozgó Könyvtár, II. évfolyam, XXXV. szám.

Puccini. Tanulmány. Budapest, 1909. Jókai Könyvnyomda.

Über Puccini. Fordította: Horvát Henrik. Budapest, é. n. Harmonia A. — G.

Délutáni álom. Elbeszélések. Budapest, 1911. Nyugat kiadás. Jókai Könyvnyomdai Műintézet.

Zeneszerző portrék. Budapest, 1911. Politzer Zsigmond és fia kiadás. Modern Könyvtár 132—133. szám.

A Janika. Tragikomédia 2 felvonásban. Budapest, é. n. Nyugat kiadás. Ösbemutató a budapesti Magyar Színházban 1911. május 20-án.

Hamvazó szerda. Bábjáték muzsikával 1 felvonásban. A Janikával egy műsor-

ban mutatták be. Zenéjét is Csáth Géza szerezte.

Schmith mézeskalácsos. Elbeszélések. Budapest, 1912. Athenaeum kiadás. Modern Könyvtár 132—133. szám.

Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa. Tanulmány. (Dr. Brenner József néven.) Budapest, 1912. Az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása.

Muzsikások. Elbeszélések. Békéscsaba, 1913. Tevan kiadás.

A varázsló halála. Elbeszélések. Budapest, 1964. Szépirodalmi Könyvkiadó. Alföldi nyomda.

Horváték. Színjáték 3 felvonásban. Kiadatlan.

Zács Klára. Melodráma 1 felvonásban. Kiadatlan.

Novellái, elbeszélései, zenebírálatai, orvostudományi dolgozatai és egyéb írásai, tanulmányai a következő lapokban és folyóiratokban jelentek meg:

Nyugat, A Hét, Népszava, Élet, Tolnai Világlapja, A család, Ifjúsági Lapok, Érdekes Újság, Világ, Délmagyarország, Új Idők, Magyar Lányok, Huszadik Század, Budapesti Napló, Magyar Szemle, Vasárnapi Újság, Politikai Hetiszemle, Élet, A Polgár, Egyetemi Lapok, Igazság, Pesti Napló, Az Újság, Magyarország, Szabad Gondolat, Esztendő, Bácskai Hírlap, Gyógyászat, P. Lloyd, B. Presse.

Álnevei: Csáth Géza; Horatio; Horatio dr. Betűjegyei: Cs. G.; Cs.; -th; -za.

FONTOSABB ÍRÁSOK, TANULMÁNYOK
CSÁTH GÉZÁRÓL

- Kosztolányi Dezső: *A varázsló kertje*. A Hét, 1908. V. 17.
- Hegedűs Gyula: *A varázsló kertje*. Nyugat, 1909. I. 227—228. 1.
- Alexander Bernát: *A Janika — Hamvazó szerda*. Vasárnapi Ujság, 1911. 58. évfolyam, 23. szám.
- Bálint Lajos: *A mai színházi est. Janika — Hamvazó szerda*. Magyar Hírlap, 1911. V. 24.
- Gajáry István: *Janika — Hamvazó szerda*. Az Ujság, 1911. V. 25.
- Ignotus: *Csáth Géza darabjai: Janika, Hamvazó szerda*. Nyugat, 1911. II. 1077—1079. 1.
- Karinthy Frigyes: *Csáth Géza: Délutáni álmom*. Nyugat, 1911. I. 1076—1077. 1.
- Kosztolányi Dezső: *Muzsikuskok*. A Hét, 1913. VIII. 31.
- Kosztolányi Dezső: *Csáth Géza betegségéről és haláláról*. Nyugat, 1919. 1105—1109. 1. (Írók, festők, tudósok. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958)

- Karinthy Frigyes: *Csáth Géza*. Nyugat, 1919. XII. 14., 974—977. l.
- László Ferenc: *Csáth Géza irodalmi hagyatéka*. Bácsmegyei Napló, 1924. XII. 25.
- Németh László: *Hiányzó arcképek: Csáth Géza*. Tanú, 1933. X.
- Illés Endre: *Csáth Géza*. Apollo, 1936. V. (Ködlovagok. Szent István-Társulat, Budapest 1942. 307—318. l.)
- Bóka László: *Csáth Géza novellái*. Franklin-Társulat nyomdája, 1937.
- Bóka László: *Csáth Géza*. Pesti Napló, 1939. 208. sz.
- Herceg János: *Csáth Géza. Papírhajó. Testvériség-Egység*, Újvidék, 1953.
- Galsai Pongrác: *Csáth Géza. Társtalanok*. Dunántúli Magvető. Pécs, 1957.
- Illés Endre: *Csáth Géza tragédiája. Krétarajzok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1957.
- Bokor László: *A varázsló halála*. Népszabadság, 1964. VIII. 28.
- Antal Gábor: *Csáth Géza novellái*. Kortárs, 1964. XII. 2009—2010. l.
- Gerelyes Endre: *Türelmetlen kritika*. Új Írás, 1964. XII. 1482—1486. l.
- Diószegi András: *Ady, Csáth és a szecesszió*. Kritika, 1965. I. (Megmozdult világban. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1967)
- Katona Béla: *Csáth Géza: A varázsló halála*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1965. 4. sz.
- Járdányi Pál: *A zene a Nyugatban*. Muzsika, 1966. V.

- Demény János: „Éjszakai esztétizálás”.
Kortárs, 1967, 940—947. 1.
- Földes Anna: *Családi tűzhely*. Film Színház
Muzsika, 1968. II. 3.
- d. t.: Csáth Géza. Kisalföld, 1968. II. 11.

*Szabadkai mellszobra.
Almási Gábor alkotása.*

NÉV- ÉS CÍMMUTATÓ

A

Ady Endre 24, 25
A féltékeny orvos 11
A Janika 10, 12, 15, 20, 70
Aladdin 11
Alexander Bernát 70
A mai fiatalság 11
Arany János 22
A varázsló halála (novella) 11
A varázsló halála (kötet) 5, 11
Az Ujság 12

B

Babits Mihály 6, 23
Bartók Béla 30
Beethoven, Ludwig van 69
Bizánc 11
Bóka László 6
Brenner Dezső 27, 33, 44, 50, 53, 65, 73
Brenner József dr. 33, 39, 65, 75
Bródy Sándor 6

C

Caligula 22
Camus, Albert 22
Cholnoky Viktor 6
Chopin, Frédéric 75

D

Decsy Etelka 28, 73
Decsy Jenő 74

Dénes Imre 48, 56
Dorottya 11

E

Egy csók 11
Eroica 11
Eszterendő 48, 58
Etel asszony 11
Ezeregyéjszaka meséi 11

F

Freud, Siegmund 60

G

Gárdonyi Géza 30
Grieg, Edward Hagerup 69
Goldmark Károly 69

H

Hamvazó szerda 10, 12, 13, 15, 23
Hegedűs Gyula 30
Herczeg Ferenc 11
Herkules hőstettei 11
Hoffmann, E. T. A. 7, 8
Horváték 10, 19

I

Ibsen, Henrik 15
Ignotus 24
Illés Endre 11, 22, 27

J

Jókai Mór 5
Jónás Olga 26, 32, 39, 40, 42, 43, 69, 70, 71, 74, 75

K

Kafka, Franz 6, 7, 8
Karinthy Frigyes 6, 27, 74
Kispál Dani 11
Kisvárosi történet 11
Kosztolányi Dezső 5, 7, 8, 9, 11, 18, 30, 55, 59.
63, 65, 70, 75
Krafft-Ebing, Richard 59
Krúdy Gyula 6

L

Lótuszevők 11

M

Mendelssohn-Bartholdy, Felix 69
Mikszáth Kálmán 5
Moravcsik Ernő Emil 54, 60
Móricz Zsigmond 5
Muzsikusok 48

N

Nagy Lajos 6
Németh László 75

NY

Nyugat 25, 48

O

Ópium 27, 68

P

Pacsirta 18
Pesti Hírlap 27
Poe, Edgar Allan 7
Priestinger József 68
Puccini, Giacomo 30, 69

R

Relle Pál 13
Ring 69
Rippl-Rónai József 8
Rózsalovag 69

S

Sevillai borbély 69
Schusztér Gyula dr. 36, 75
Stiriában Ajk faluban 11

SZ

T

Tálay főhadnagy 48
Tannhäuser 33, 69
Tisza István gróf 24 .

V

Vadkacs 15
Veszedelmes világnézet 23
Vojnics báró 24
Vörösmarty Mihály 48

W

Wagner-Jauregg, Julius 58
Wagner, Richard 30
Weiner Leó 30, 75

Z

Zács Klára 10, 22

TARTALOM

Bevezető	5
A drámák tanúsága	10
„Angyali gyilkosa nődek s tennen- magadnak”	25
Csáth Géza életrajzi adatai	77
Csáth Géza művei	83
Fontosabb írások, tanulmányok	
Csáth Gézáról	85
Név- és címmutató	89

*A fedőlapon levő Csáth-arckép
Petrik Pál rajza.*

É L E T J E L M I N I A T Ű R Ö K

1. L é v a y E n d r e :
 Ú J L É L E K I N D U L Á S
2. S á f r á n y I m r e :
 Z S O M B É K O K
 (Vallomás Vinkler Imre művészetéről)
3. D é s i Á b e l :
 K O R T Á R S A I M
 (Versciklus)
4. K o l o z s i T i b o r :
 Ő R T Ű Z F É N Y É B E N
 (Szabadkai folyóiratok és könyvek)
5. B a l á z s G . Á r p á d :
 B O L Y O N G Ó P A L E T T A
 (Önéletrajz)
6. D é r Z o l t á n :
 A Z Á R N Y Z A R Á N D O K A
 (Csáth Géza emléke)

ELŐKÉSZÜLETBEN:

L é v a y Endre:

FÉLÁLOM UTÁN

(Monodráma)

G a r a y Béla:

A KULISSZÁK VILÁGÁBAN

(Önéletrajz)

G a j d o s Tibor:

A CSILLAGOS HOMLOKÚ

(Hangya András életútja)

P e t k o v i c s Kálmán:

ÖNIGAZOLÓ ELŐBESZÉD

(Szociológiai tanulmány)

D é v i c s Imre:

NAPÓRA

(A Képzőművészeti Találkozó opusa)

D é r Zoltán:

AZ ELSŐ MŰHELY

(Kosztolányi Dezső önképzőköri évei)

